

**Horvátország:
Államtér, etnikum, migráció, magyarok**

Végh Andor

Balkán Füzetek No. 12.

Pécs, 2021

Kiadja: a PTE TTK FFI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja
7624 Pécs, Ifjúság u. 6. Tel.: (36) 72/501-531

Szerkesztőbizottság: Prof. Dr. Dövényi Zoltán
Prof. Dr. Pap Norbert
Dr. Végh Andor
Dr. Kitanics Máté
Prof. Dr. Tóth József

Sorozatszerkesztő: Dr. Reményi Péter

Technikai szerkesztő: Dr. Reményi Péter és Zagyi Nándor

Borítóterv: Szász István

Lektor: Dr. Soksevits Dénes

© Szerzők

ISBN 978-963-429-824-3

ISSN 1588-6557

A kötet megjelenését a Pallas Athéné Domus Meriti Alapítvány támogatása tette lehetővé

A kötet szakmai támogatói:

MTA Földtudományok Osztálya, Társadalomföldrajzi Bizottság, Politikai Földrajzi Albizottsága

Szentágothai János Kutatóközpont Történelmi és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így a sokszorosítás, terjesztés, fordítás joga fenntartva.

Tartalom

1. Előszó.....	2
2. Az államtér – fejlődés, típusok, határok, sajátosságok.....	3
2.1. A határok.....	11
2.2. A migrációk.....	12
3. Az etnikai térszerkezet változása, valamint annak demográfiai és politikai földrajzi háttere Horvátországban 1945 után.....	16
3.1. Horvátország demográfiai folyamatai, és a háború hatásai.....	18
3.2. Térségek és kisebbségek.....	21
3.3. Szerbek 1991 után.....	27
3.4. A szerbek és a közigazgatási reform.....	30
4. Magyarok Horvátországban a második világháborúban és az azt követő időszakban.....	34
4.1. A közép- és nyugat-szlavóniai szóránymagyarság helyzetének és társadalmi struktúrájának változása 1943-tól az 1950-es évekig.....	34
4.2. Kolonizáció az NDH-ban és a magyarok.....	47
4.3. Adatok a horvátországi magyarokról a második világháborút követő évtizedben – szervezet, kultúra, oktatás.....	52
4.4. A magyarországi horvátok és az NDH – kapcsolatrendszer és kolonizációs kérdések....	63
4.4.1. Mladen Lorković műve és a külföldi horvátok kérdése.....	63
4.4.2. Az NDH politikai álláspontja a magyarországi horvátokat illetően.....	65
4.4.3. A határmenti területek – feketekereskedelem és informátorok.....	69
4.4.4. Az NDH kolonizációs politikája és a magyarországi horvátok.....	70
5. Társadalmi reintegrációs kérdések a posztháborús horvátországi Krajinák területén.....	75
5.1. A Krajina – területi és problémaorientált lehatárolás.....	76
5.2. A terepi kutatás és annak módszerei.....	78
5.3. A Horvátország területét érintő migrációk az 1990-es években.....	81
5.4. A dél-koszovói migránsok letelepítésének és letelepedésének egyes kérdései.....	90
6. Irodalom.....	96

1. Előszó

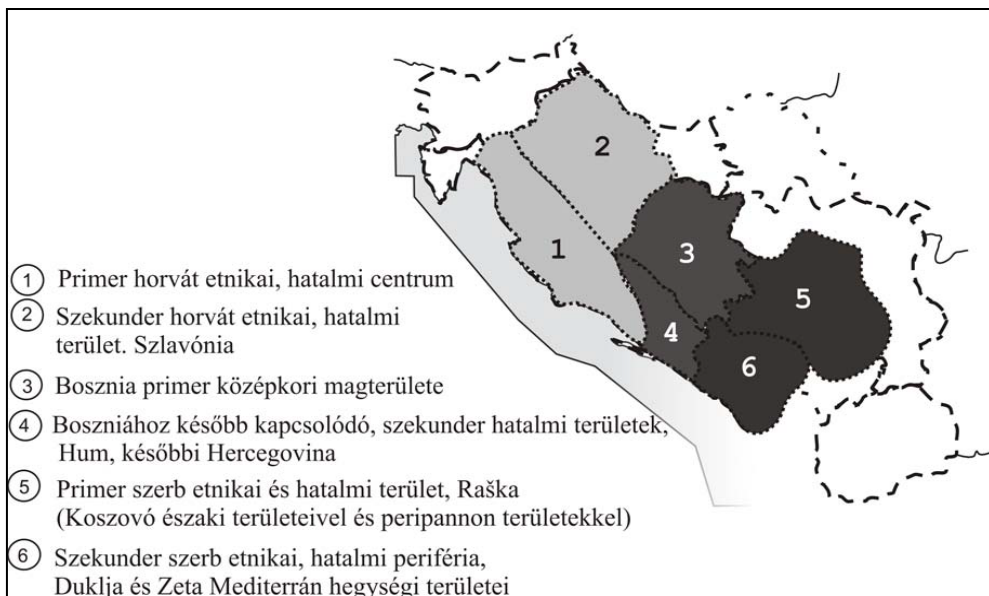
Magyarország déli, délnyugati szomszédja, külföldre irányuló tömeges idegenforgalmunk egyik közismert és közkedvelt célpontja, a Trianon előtti Magyarország tengeri kapuja Horvátország. Magyar szemmel nézve gyakran jelenik meg, különösen az Adriai-tenger kapcsán, a nosztalgia és az összetartozás érzése Horvátország vonatkozásában. Ezzel együtt és 800 éves közös történelmünk, a róla szóló sok-sok kiváló tudományos mű és ismeretterjesztő tartalom ellenére a vele kapcsolatos ismereteink nemegyszer hiányosak, egysíkúak. Ezzel a munkámmal kívánom ezt a hiányt, ha megszüntetni nem is, de legalább mérsékelni. Olyan geográfus gondolkodásmóddal próbálok újraértelmezni az eddig megjelent és még publikálatlan írásaimat, az igen terjedelmes horvát térpolitikát, valamint a magyar-horvát viszonyrendszer aktuális kérdéseit érintő szakirodalmat, mely által a horvát állami, társadalmi szerkezet érthetőbbé válik azon magyar olvasók számára is, akik nem kifejezetten tudományos nézőpontból, sokkal inkább a köznapi érdeklődő szemszögéből tekintenek az országra.

2. Az államtér – fejlődés, típusok, határok, sajátosságok

A horvát geográfiai, történeti és politikai földrajzi szakirodalom (KLEMENČIĆ 1993, MAGAŠ 1997, TOPALOVIĆ 2000, GLAMUZINA–FUERST-BJELIŠ 2015), mely döntően az 1991-es önállóságot követően és annak ihlettségében született, sokkal többet foglalkozik az államtér pozíciójával, geopolitikai helyzetével, mint a területi evolúció vagy a határok fejlődésének kérdésével. Ez érthető, ugyanis az említett pozíció határozta meg Horvátország döntően fragmentált államfejlődési modelljét és határgenezését is, de az előbb említett történeti pillanat, Jugoszlávia szétesése és a horvát-szerb fegyveres konfliktus egyaránt a pozicionálás prioritása felé tolta el a horvát geopolitikai gondolatot az 1990-es és a 2000-es években. Ezen önpozicionálás egyöntetűen a horvát állam- és etnikai tér huntingtoni civilizációs határok menti helyzetét emeli ki: a nyugati (katolikus és protestáns), és a keleti kereszténység, valamint az iszlám határánál helyezi el önmagát, de egyértelműen a nyugati keresztény kultúrkörhöz tartozóként. Természeti nagytérségek tekintetében a Mediterráneum, a Kárpát-medence, a Dinaridák, valamint a tájöldrajzi értelemben kevésbé domináns, de társadalmi hatását tekintve igen fontos Alpok határát emelik ki. Ezek kontinentális nagytérségi lecsapódásaként Horvátországot a Balkán, a Mediterráneum és a döntően germán karakterű Közép-Európa közé pozicionálják (PAP 2020), leginkább a Balkánról leválasztva azt (KLEMENČIĆ 1993:25, GLAMUZINA–FUERST-BJELIŠ 2015:23).

A horvát államtér fejlődése a sajátosan fragmentálódott típushoz sorolható, amely a Mediterráneumban gyakran tetten érhető. Így az Appennini-félsziget olasz példájához inkább hasonlítható, mint a magyarhoz (PAP 2018). A horvát államfejlődés a mediterrán és a pannon területek közötti elhelyezkedése folytán már a kezdetekkor kettősséget hordozott magában. Amikor a IX. század kezdetén a Frank Birodalom keleti határain létrejött az Isztriai-félsziget keleti területei és a Cetina folyó torkolata között egészen a dinári belső láncokig húzódó „tengermelléki horvát fejedelemség”, ezzel párhuzamosan már létezett egy, a Dráva és a Száva között elhelyezkedő ún. „pannon horvát” államalakulat. Ez utóbbi rövid életű volt és legkésőbb a magyarok megjelenésével meg is szűnhetett. A két folyó közének hovatarozásáról nincs megegyezés a horvát és a magyar történettudomány között, de maguk a horvát történészek sem képviselnek egységes álláspontot a Horvát Királysághoz való tartozásról (SOKCSEVITS 2011:73–74). Számunkra a legfontosabb tény az, hogy a mediterrán és hegyvidéki területeken elhelyezkedő horvát államalakulat lett az, mely egészen 1102-ig, a magyar-horvát államközösség létrejöttéig megőrizte önállóságát és szerepet tudott vállalni az északi területekkel való integrációban, valamint a tengermelléki és kontinentális területek közötti kapcsolatok kialakulásában. Ez hosszú évszázadokig meghatározta létét és létjogosultságát. Ebben a

geopolitikai szerepben a Szávától délre elhelyezkedő területek közül az egyedüli volt, ugyanis Bosznia és Raska (a későbbi Szerbia) is a dinári magterületeik felől igyekeztek hatalmi területeiket az akkori világ központja, a Mediterráneum irányába terjeszteni. Ezt a tenger melléki dominanciát Horvátország napjainkban is magában hordozza, míg a két említett keleti szomszédja landlocked államokként továbbra is az Adriai-, illetve a Földközi-tenger irányában jelöli ki elsődleges stratégiai, geopolitikai orientációját.

1. ábra. Középkori államalakulatok politikai centrum-periféria viszonyai az egykori Jugoszlávia (1945–1991) területén belül.

Forrás: ROGIC 1995. Szerk. Végh 2008.

A mediterrán és kontinentális területek kettőssége a későbbiekben is jelen volt a horvát történelemben. A Velencei Köztársaság dalmáciai hódításaival és a Dubrovniki Köztársaság fokozatos önállóodásával, illetve az ügyes diplomáciai tevékenységnek köszönhető fennmaradásával a tenger mellék nagyobb részének fejlődése valóban élesen elvált mind az oszmánok által meghódított, mind pedig a Habsburg Monarchiához tartozó területekétől. Ennek az állapotnak nem is az Oszmán Birodalom kiszorítása vetett véget, hanem a XIX. század eleji francia adminisztráció, mely megszüntette mindkét középkori kereskedő köztársaságot (SOKCSEVITS 2011:141) és területüket a Habsburg Monarchiához csatolták (Velencét felosztották Franciaország és a Habsburg Monarchia között). Így e területek bő 300 (esetleg szűk 400) éves fejlődése teljesen elvált a hegyvidéki és kontinentális horvát területekétől. Az igazgatási (területi), ezáltal a társadalmi-politikai megosztottság a Habsburg fennhatóságú területeken belül

is létezett, ugyanis 1627-ben a Habsburgok kivonták a horvát nemzetgyűlés (Sabor) joghatósága alól a Károlyvárosi és a Szlavóniai generalátusok területét, külön igazgatási, határőrvidéki katonai területekké alakítva azokat. Ezzel e militarizált övezetek fejlődése több mint 250 évre, 1881-ig teljesen elvált a horvát megyék (županije) igazgatásától, így demográfiai, gazdasági, társadalmi fejlődésétől is (REGAN 2003:182). Annak ellenére, hogy a napóleoni igazgatási területek 1813-ban ismét a Habsburgok kezére kerültek – immár a dalmát, az isztriai, a hegyvidéki és a kontinentális területek egyaránt egy uralkodó fennhatósága alá tartoztak –, nem történt meg ezen országrészek egységes, horvát igazgatási területté formálása. Bár a horvát nemzetépítés, a XIX. században kibontakozódó illírismus egyik fő célja a fentebb említett horvát területek egyesítése, horvát igazgatási, nemzeti és kulturális integrációja volt, ezt nem sikerült elérni az Osztrák–Magyar Monarchia ideje alatt sem.

2. ábra. Horvátország és környezete igazgatási területei 1881 és 1918 között.

Forrás: REGAN 2003. Szerk. Végh 2008.

Az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése során 1918-ban Horvátország egy új formálódó délszláv egységállamhoz a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatlakozik (Isztria, a Kvarner-öböl és Dalmácia egyes szigetei, valamint Fiume egy része olasz fennhatóság alá kerül). Ekkor elveszti nem pusztán addig meglévő állami és igazgatási intézményeit (országgyűlés, törvényhozás, autonómia, megyei igazgatás stb.), hanem addigi gazdasági és (terület)fejlesztési politikai pozícióit is. Ebben az időszakban az államterületi kettősség, illetve annak többpólusú igazgatási-jogi jellege eltűnik, és egészen a második világháborúig nem jelenik meg közvetlenül. Azonban a későbbi XX. századi maritim-kontinentális kettősségnek az alapjai ebben a történeti periódusban erősödtek meg, ideértve Split erőteljes gazdasági, demográfia fejlődését, valamint ennek urbanizációs lenyomatát. Mivel a két legjelentősebb kikötőváros – Zára és Fiume – kikerült az Szerb–Horvát–Szlovén Királyság fennhatósága alól (és ezzel az olasz/autonomista korszakkal e két város jelentős mértékben veszített is súlyából és gazdasági versenyképességéből), Split vált a tengermellék igazgatási, gazdasági (ipari, kereskedelmi) és kikötőforgalmi központjává. Ezzel megeremtődött a mai maritim (vagy más elnevezéssel litorális) Horvátország városi tengelye Dubrovnik–Split–Zára–Fiume vonalon, melyet kisebb regionális jelentőségű városok is felértékelnek. Ennek jelentőségéről a későbbi térszerkezeti elemzés során még ejtünk szót.

A belső politikai küzdelmek eredményeként 1939-ben a Jugoszláv Királyságon belül a horvátok számára külön igazgatási területet, bánságot hoznak létre, mely Bosznia egyes területeit is magában foglalta. Ez a horvát területi autonómia azonban nem élte meg működésének kiteljesedését, ugyanis a II. világháború idején, 1941 áprilisában a Jugoszláv Királyság külső nyomásra és belső feszültségei következtében szétesett. Ezt követően Horvátország a tengelyhatalmakhoz csatlakozott. 1941. április 10-én megalakult az ún. Független Horvát Állam (Nezavisna Država Hrvatska – NDH), amely a német elképzeléseknek megfelelően integrálta Bosznia-Hercegovina területét is, ugyanakkor lemondott a dalmát területek legértékesebb részéről a fasiszta Olaszország javára (SOKSEVITS 2011:524). Az NDH belső fejlesztési politikája és a történetileg megosztott államtérhez való viszonya igencsak érdekes, ugyanakkor bizarr is annak fényében, hogy ennek része volt az erőszakos etnikai térátalakítás. Egyrészt ez az államalakulat területének egészére kiterjedő erős központi hatalmat próbált létrehozni: egységes igazgatással nagymegyerendszert (velike župe) alakított ki, belső migrációkkal, kolonizációkkal olyan szociális és agrárreformot, egyben területfejlesztési projektet kezdeményezett, melyet elismerve vagy sem, a szocialista jugoszláv gyakorlat is átvett, folytatott. Ugyanakkor, ez az erős központi hatalom elsődlegesen az állami terrorra volt alapozva, és az állam egyes csoportjai – elsősorban a szerbek, a romák, zsidók és a politikai ellenzékiek – számára nem nyújtott alternatívát. Másrészt pedig tisztavirág életű léte, valamint a külső hatalmi tényezőktől való

függése – német, illetve olasz bábiállannak is tekinthetjük – nem tette lehetővé államépítési céljainak beteljesítését.

3. ábra. A Független Horvát Állam (NDH) területe 1941 és 1943 között. Jelmagyarázat 1 – Az olasz (déli) és a német (északi) szabad katonai mozgást biztosító zónák határa az NDH-n belül, 2 – Tengeri határ Olaszország és az NDH között

Forrás: REGAN 2003. Szerk.: Végh 2011.

Az NDH 1943-tól területének jelentős részén már nem gyakorolta fennhatóságát, melyet a Jugoszláv Kommunista Párt által vezetett partizánalakulatok, más néven a Népfelszabadító Hadsereg (NOV) vett át fokozatosan 1945-ös győzelméig. 1941 és 1945 között éppen ez a folyamatosan változó államterületi/hatalmi kettőség határozta meg az általunk vizsgált államterületi megosztottságot. A gyorsan újjalakult, immár szocialista Jugoszláviában Horvátország elnyerte mai külső határait – előbb 1954-ben, végül 1975-ben az Olaszországgal kötött egyezményekben megállapított határvonalak mentén (SOKCSEVITS 2011:618, HERCEG–PAP 2004) –, melyek egyúttal Jugoszlávia külső határait is kijelölték. Az 1940-es, majd az 1950-es években további belső köztársasági határkorrekciókra került sor a horvát és a szomszédos

tagköztársaságok között, de ezek sem rendezték teljes mértékben a tagköztársaságok közötti határok vonalát, melyekből majd az 1990-es és a 2000-es években születtek meg a nagyrészt napjainkig is tartó horvát-szlovén, horvát-szerb, horvát-boszniai és horvát-montenegrói határviták.

A szocialista Jugoszlávián belül a horvát tagköztársaság, ha nem is egységesen, de egy erősen központosított állami struktúrában (egypártrendszer, államosított gazdaság, tervgazdasági módszerek) fejlődött. Az alternatívát nem a belső területi vagy politikai ellenzék alakította ki, hanem az 1945 után elsősorban a tengerentúlra vándorolt horvát emigráció. Ehhez a csoporthoz később hozzáadódott az 1960-as és 1970-es években tetőző külföldi vendégmunkások által alkotott horvát emigráció is, azonban ezen csoportok szerepe a horvát államtérről való politikai gondolkodásban csak az 1990-es évektől válik érzékelhetővé. Ezért ebben az 1945 és 1991 közötti időszakban nem igazán érhetjük tetten a történetileg többször megjelenő többpólusú állammodellt.

Horvátország önállósodásával az előbb említett, egységesnek tekinthető¹ állami felépítés jelentős mértékben módosul. Először is a horvátországi szerbek 1991-ben saját kvázi államot hoztak létre az általuk fegyveresen ellenőrzött területeken, ez 1995-ig fennállt. Másrészt a háborús időszakban élesen elvált a háborús övezetek és a fegyveres harctól megkímélt területek Horvátországa. Később az előbbieket (a háborúval sújtott területek) külön területfejlesztési csoportot is alkottak a horvát fejlesztési politikában és dokumentumokban. Meglátásom szerint ugyanakkor dominánsan nem ez lett/lesz az a térképző elem, mely ismét elindítja a multipolaritás egyre fokozottabb megjelenését, hanem a gazdasági fejlődés területi típusainak különbségei. Horvátország legjelentősebb gazdasági ágazata az idegenforgalom, melynek alapja a hosszú tengerpart. Nagyrészt ez a terület, a tenger melléké, illetve ennek idegenforgalma termeli meg az ország GDP-jének több mint egyötödét.² A fentiek ellenére napjaink Horvátországa, nagyrészt az 1990-es évek háborús tapasztalatából okulva nem törekszik egy többközpontú, több fejlődési pólussal rendelkező államtér kialakítására, úgy sem, hogy ennek a történeti alapjai

¹ Természetesen az 1945 és 1991 közötti időszakban Horvátországban is léteztek azok a szociális és társadalmi választóvonalak, melyeket magyar példákból jól ismerhetünk ebből az időszakból: vidék-város, modernizáció-tradicionálizmus, ipar-mezőgazdaság. De ezek mellett egyrészt mindig megjelentek a tagköztársaságok közötti érdekellentétek, melyek felette álltak minden tagköztársaságon belüli területi problémának (Szerbia kivételével, ahol az autonóm tartományok – Vajdaság és Koszovó – részéről jelentkező belső területi ellentétek a tagköztársaságok közti konfliktusok szintjére emelkedtek). Másrészt viszont ezen problémák az állami berendezkedés központosított, centralista volta miatt valójában nem kerülhettek felszínre.

² És bár az ágazat fokozatosan szürkül és fehéredik, egyes becslések szerint még ennél is nagyobb ennek a szektornak a horvát nemzetgazdaságban betöltött szerepe. Ezt igazolja az is, hogy a hivatalos statisztikai adatok szerint (<https://www.dzs.hr>) ebben az ágazatban dolgozik a munkavállalók 22-23%-a, ami az EU területén a legmagasabbnak számít.

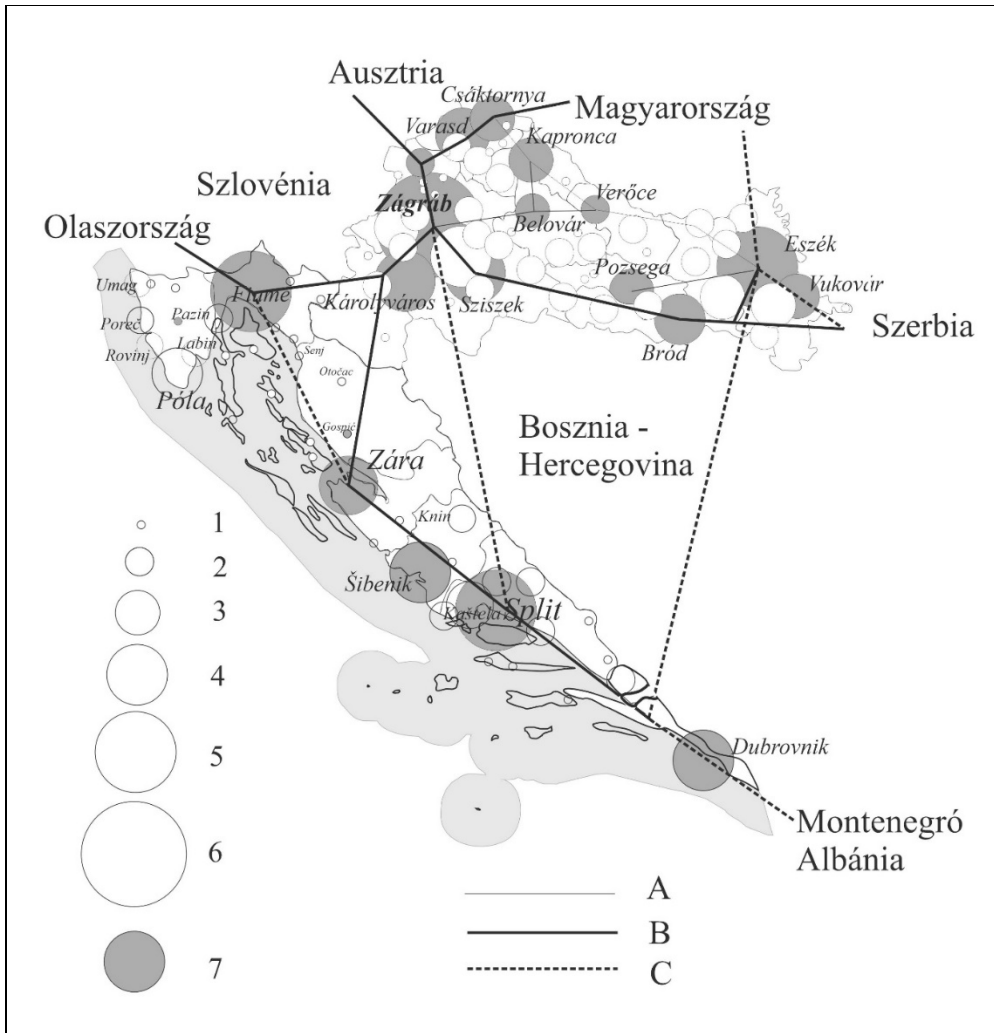
láthatóak és tapinthatóak az ország sok szegletében, erősítve számos helyi, regionális társadalmi identitást,³ előre meghatározva politikai preferenciákat.

Az ország térszerkezete és településhálózata több szempontból is egyensúlyvesztett állapotban van. Az ország két stratégiai, gazdasági tengely köré épül. Az egyik a már említett tenger melléki városok sora, melynek összlakossága (a tenger melléki városi lakosainak száma) megközelíti Zágráb lakosságát, úgy, hogy a nemzetgazdaság legdinamikusabban fejlődő szektorának, az idegenforgalomnak a közvetlen kedvezményezettje és „core area-ja” ez a terület. A másik tengely a (Budapest)–Varasd–Zágráb–Fiume tengely, az V. számú páneurópai korridor B jelzetű része, mely az ország legfejlettebb területeit köti össze. Jugoszlávia szétesésével a Zágráb és Belgrád közti Száva menti tengely, így a teljes szlavóniai térség elvesztette térszerkezeti jelentőségét és addigi gazdasági szerepét Horvátországban és Szerbiában is. Ehhez a gazdasági válság és a háborús 1990-es évek mellett hozzájárult a Dráva-Száva közének történeti centrumnélkülisége is, ugyanis Zágráb és a dunai horvát-szerb határ között nem található olyan várost, mely integrálni tudná e területet. A legnagyobb városok a területen – Eszék, Bród és Belovár – periférikus elhelyezkedésűek, a kisebb városok pedig nem képesek a teljes terület társadalmi-gazdasági integrációjára, csupán kisebb megyei, esetleg annál is szerényebb vonzáskörzettel bírnak. Az ország önállósodását követő időszakban sajnos e terület fejlesztési folyamata nem indult meg, így e tekintetben sikerekről sem beszélhetünk. Folyamatos az elvándorlás és a gazdasági marginalizáció, pedig az oszmán korszaktól az 1980-as évekig ez volt az a területe az országnak, ahová a belső migrációk irányultak. Mivel a legutóbbi, napjainkig tartó migrációs hullám éppen ezt a területet sújtja leginkább, véleményem szerint belátható időn belül elképzelhetetlen egy erős városi központ kialakulása, illetve integrációs hatásának érvényesülése a területen. E helyett valószínűbb, hogy egyfajta többközpontú térség jön majd létre Kelet-Horvátországban, melyben az Eszék, Bród, Verőce, Vukovár, Vinkovci, Đakovo és Pozsega által alkotott, csomópontokba rendezett városláncolat próbálja majd modernizálni a terület zömmel rurális jellegű tereit.

Hasonló térszerkezeti hiátust láthatunk a tenger melléki és a peripannon területek (Károlyváros és környéke) között. Ennek a karsztmedencékkel tagolt hegyvidéki területnek a településhálózata még az imént említett Szlavóniától is ritkásabb. Ez a dinári vidék (Bosznia-Hercegovina területeivel együtt) volt a tenger melléki, valamint a Kárpát-medence horvát szállásterületének történeti demográfiai forrása, mely szűkös természeti erőforrásai ellenére

³A 2011-es népszámlálás szerint az országban a magukat isztriánnak (isztriainak) valló, regionális identitásúak száma 25.491, akik ezzel az országot harmadik legnagyobb „nemzetiségét” alkothatnák a bosnyákok után.

évszázadokon keresztül intenzív népesség kibocsátó terület volt. A XX. század második felének jugoszláv szocialista modernizációjából való kimaradása, valamint Jugoszlávia szétesésének folyamatában és e dinári vidékek szerb és horvát lakosságának jelentős arányú elvándorlásával ez a folyamat megszakadt. A tengerparti urbánus centrumok litoralizációs hatása az 1960-as évektől segítette a Fiume–Dubrovnik-tengely, valamint Zágráb megerősödésében, azonban ennek az árá éppen a karsztvidék humán erőforrásának elapadása volt.

4. ábra. Horvátország városainak és térszerkezeti vonalainak vázlatja. Jelmagyarázat: 1–10 ezer, 2: 10–25 ezer, 3: 25–50 ezer, 4: 50–100 ezer, 5: 100–250 ezer, 6: 250 ezer fölött, 7: megyeszékhely, A: Másodlagos térszerkezeti vonal, B: Elsődleges térszerkezeti vonal, C: Potenciális térszerkezeti vonal

Szerk.: Végh 2011.

2.1. A határok

Horvátország alakját tekintve atipikus formájú, ennek következtében az egységnyi területre jutó szárazföldi határhossza jóval nagyobb, megközelítőleg duplája Magyarországnak ezen mutatójának. Amennyiben a tengerparti határokat, melyek igen tagolt partvonalat alkotnak, szintén ideszámoljuk, akkor Horvátország egységnyi szárazföldi területére eső határhossza a magyarországi mutatónak már majdnem a négyszerese.⁴

Amellett, hogy e határok fizikai értelemben hosszúak, mai formában való létrejöttük folyamata ugyancsak hosszú időszakot fog át. Horvátország legrégebbi határszakaszai, melyek külső határként funkcionálnak ma is, a horvát-szlovén határ északkeleti és délnyugati részei, és már a X. században kialakultak. E határok konkrétan Gorski kotar északnyugati részén, valamint a Sutla folyó mentén húzódnak. E két említett szakasz közti, szintén a mai szlovén határszakasz részét képező választóvonalak az előbbihez hasonlóan középkoriak, nagyrészt a preoszmán korszakban jöttek létre. Hasonlóan középkori határokkal rendelkezik az ország legdélebbi része, az egykori Dubrovnikai Köztársaság területe, melynek határai XIV. és XV. századiak. Keletkezésük időrendje szerint ezt követi a leghosszabb, 1010,9 km hosszú horvát-bosnyák határszakasz, amely az Oszmán Birodalom visszaszorulását követő békeszerződések eredményeképpen jött létre a karlócai békével, 1699-től egészen a XVIII. század végéig. A következő határvonalcsoport az első, majd a második világháborút követően jött létre. 1945-öt követően csak néhány kisebb települési korrekció zajlott a szomszédos jugoszláv tagköztársaságok és a horvát területek között. Ezek közül a legjelentősebb a Bihać és Bosansko Grahovo környéki települések Horvátországhoz csatolása volt. Legutoljára a már említett olasz határok rajzolódtak ki az 1970-es években (REGAN 2003:22).

Jugoszlávia szétesésekor Horvátország önállóságát a korábbi államszövetségen belüli határai között képzelte el, míg a szerbek a nemzeti önrendelkezés jogára hivatkozva igyekeztek figyelmen kívül hagyni ezeket a határokat. Végül a nemzetközi közösség kissé tétova magatartását követően, az elszakadt államok szuverenitásának elismerése a régi határok mentén történt meg egy addig Európában még nem alkalmazott jogi gyakorlat alapján (JUHÁSZ–MÁRKUSZ–TÁLAS–VALKI 2003). Ennek, és a horvátok háborús sikereinek köszönhetően a horvát állam határai megegyeznek a második világháborút követő időszakban kialakult állami kerettel. Egyedül a tengeri határok kérdése tartogat még napjainkig is problémákkal teli meglepetéseket a horvát szomszédsági viszonyban, minthogy ezek a határok a jugoszláv korszakban nem voltak rögzítve. Horvátországnak Magyarországnak és Olaszországnak kivételével

⁴ Adatok forrása: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/StatInfo/pdf/StatInfo2021.pdf (letöltés: 2021. 08.11.)

minden szomszédjával van a mai napig tartó rendezetlen határvitája. Ezek leginkább érzékelhetően a szlovén-horvát (TOPALOVIC 1995:17–19, Uradni list RS – 018/2019) (Pirani-vagy Savudrijai-öböl) valamint az ún. liberlandi (szerb–horvát határszakasz a Dunán Bácska és Baranya között) határvíta kapcsán jelennek meg. Az említettek mellett Bosznia-Hercegovina rövid tengerparti szakasza jelent határproblémát a két állam között, miután Horvátország megépítette a dubrovnikai exklávéját a dél-dalmáciai partokkal összekötő Pelješac-hidat, az azonos elnevezésű félszigeten keresztül. A híd utolsó szerkezeti elemének átadása 2021. július 28-án történt meg, de forgalomba helyezésére majd csak a 2022-es évben kerül sor.⁵ A híd kérdése folyamatosan borzolta a kedélyeket Horvátország és Bosznia között. Emiatt a tervezési fázisban a híd magasságát 35-ről 55 méter magasra emelték és a tartópillérek távolságát 200 méterre növelték.⁶ Ez nem teljesen hűtötte le a kedélyeket a boszniai oldalon, mely folyamatosan nemzetközi jogi akadályokat emlegetett a híd megépítése kapcsán. Bakir Izetbegović Bosznia-Hercegovina államelnökségének akkori elnöke még a híd előkészítési munkáinak megkezdését követően az EU bosznia-hercegovinai képviselőjének tiltakozó levélben fejezte ki nemtetszését, mivel a híd megépítése megelőzte a horvát-boszniai tengeri határmegállapodást,⁷ mely biztosítaná Bosznia-Hercegovinának a nemzetközi vizekre való kijutást, mely a tengerhajózási jog szerint megilleti. A horvát érvek szerint, mivel a híd horvát beltengeren húzódik és a tervek módosításával minden boszniai igényt kielégítettek Neum kikötőjének elérése érdekében, nemzetközi jogi akadály valójában nem létezik, és a híd finanszírozásával ezeket az érveket az EU a gyakorlatban már elfogadta.

2.2. A migrációk

Igen fontosnak tartom minden esetben kiemelni a horvát kérdéstről gondolkodva, hogy a horvát szállásterületen a XIX. század második felétől szinte folyamatos, egymásba érő lakosságkibocsátó (negatív) hullámokat érhetünk tetten, melyeket külső migrációs (pozitív) hatások jóval ritkábban értek, érnek az elmúlt évszázadban (AKYO et al. 2017). Ezen időszak előtt is, különösen az oszmán területi előrenyomulás, majd visszahúzódások során a horvát etnikai területek kiterjedése jelentős mértékben módosult, súlypontjait folyamatosan változtatva

⁵ Adatok forrása: <https://vlada.gov.hr/vijesti/peljeski-most-i-pristupne-ceste-u-prometu-sredinom-2022/31496> (letöltés: 2021. 08. 12.)

⁶ A hídról a legtöbbet az átadáson mondott miniszterelnöki beszéd árul el a legtöbbet (<https://www.youtube.com/watch?v=8v4zTkujMYY>), melyben Andrej Plenković a legnagyobb „összhorvát” projektnek és a legjelentősebb horvát, egyben európai geostratégiai tartalmú hídnak nevezte a megépült közlekedési műtárgyat. Ennek volt is alapja, ugyanis az EU-hoz való csatlakozást követően e híd volt a horvát fejlesztési projektek közül a legnagyobb költségvetésű, melyet az EU 85%-ban támogatott.

⁷ Adatok forrása: <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2018/7/31/izetbegovic-zatrazilo-odgovor-brisela-o-peljeskom-mostu> (letöltés: 2021. 08.11.)

(KOCSIS 2003). A különbség a XIX. század végi és az azt megelőző elvándorlás között elsősorban abból fakad, hogy a későbbiek már a nemzeti integráció kifejelett (nyelvi, kulturális, politikai) intézményrendszerét követően alakultak ki, így ezek kötődése a horvát államtérhez és nemzeti intézményekhez minden esetben megtörtént. Ezzel ellentétben a korábbi elvándorlások általában sajátos horvát (néprajzi) kulturális tereket hoztak létre még premodern keretek között (ŽUPARIĆ–ILJIĆ–BARA 2014). Ez utóbbiakra szolgálnak például a magyarországi, ausztriai vagy 1992 előtt a koszovói horvátok is. A horvát migrációs eset attól tekinthető sajátosnak, hogy hullámai egybeértek, folyamatos esélyt adva az identitás megújulásának, az igen gyors asszimilációt kissé ellensúlyozva. Ezzel pedig nagyobb esély volt az anyanemzettel való állandó kapcsolati háló kiépítésére, mely minden esetben az aktuális politikai, kulturális, gazdasági stb. állapotra reagált, mivel az egyes kitelepülési hullámok ezeket az aktualitásokat exportálták.

Az első jelentős XIX. századi kivándorlási hullám az 1880-as években kezdődött és több belső válság (politikai, agrár, szociális, filoxéra járvány okozta krízis stb.) erdőjeként hosszú ideig, egészen az első világháború időszakáig tartott (DUGANDŽIĆ–PAŠIĆ 2010). A célországok tengerentúliak voltak, elsősorban Észak-Amerika (ŽUPARIĆ–ILJIĆ 2016). Ezzel a migrációs hullámmal összeért az első világháború által okozott, valamint a megalakuló jugoszláv állam által generált az előzőnél kisebb volumenű kivándorlási hullám. Ehhez hozzátartoztak az Osztrák-Magyar Monarchia szétesését követő optálások is, melyek elsősorban a nem államalkotó etnikai közösségeket érintették, és a környező országokba költöző csoportokat jelentettek. De ugyanúgy beszélhetünk a horvátok és szerbek gazdasági és politikai emigrációjáról, amely az USA és Kanada mellett (DUGANDŽIĆ–PAŠIĆ 2010) már Dél-Amerikát, Ausztráliát és Új-Zélandot is érintette. Az 1920-as évek végén a politikai emigráció és a gazdasági világválság okozta kivándorlás célországai már kevésbé a tengerentúli országok voltak (jelentős részben az ott alkalmazott bevándorlási korlátozások miatt), inkább Franciaország, Belgium és Németország váltak jellemző célpontokká. A második világháborúban részben az NDH diktatúrája, majd a kommunista párt hatalomra jutása eredményezett jelentős mértékű kivándorlást, döntően a tengerentúlra, Észak- és Dél-Amerikába egyaránt (BALIJA 2019). Ahogy az első, úgy a második világháborút követően is jelentős volt az optások, vagy (elsősorban etnikai okokból) kitelepítettek, illetve elvándoroltak száma.⁸ A horvátországi magyarok jelentős része is a háborús és a háborút követő időszakban hagyta el Horvátországot (VÉGH 2017). Az 1960-as és 1970-es években a jugoszláv társadalom egyre nyitottabbá vált, és részben belső kényszerből, részben pedig külső gazdasági igényeknek megfelelően biztosította állampolgárai számára a nyugat-európai

⁸ 1945 után az olaszok és a németek nagyrészt elhagyták Jugoszlávia területeit, vagy a kommunista terror áldozatai lettek (Jurković 1994).

vendégmunkát. A kivándorló, elsősorban fiatal férfiak később, az 1980-as években külföldön családot alapítottak és már csak a nyári szünetre, ünnepekre jártak haza. A vendégmunkások csupán mintegy harmada tért vissza szülőföldjére (BALIJA 2019). Ennek a kivándorlásnak voltak területi csomópontjai Jugoszláviában, melyeket a tradicionális idénymunka intézménye (Macedónia nyugati része), a politikai indokok (nyugat-hercegovinai és dalmáciai horvátok⁹) vagy az etnikai megkülönböztetés (albánok Koszovó és nyugat Macedónia területéről) határoztak meg. Lakosságárányosan a tagköztársaságok közül az 1970-es években a horvátországi vendégmunkások voltak a legtöbbben: az összes vendégmunkás egyharmadát ők adták. Ha ehhez még hozzáadjuk a boszniaiak mintegy 20%-át kitevő horvátokat, láthatjuk, hogy Jugoszláviában ez a migrációs hullám leginkább őket érintette (BERTIĆ 1987:50). Az 1980-as évek végén a gazdasági és a politikai bizonytalanság folyamatosan átcsúszott a háborús helyzetbe, mely Horvátország területének több mint egyharmadát érintette. A háború első évében megközelítőleg 150 000 horvát állampolgár hagyta el az ország területét (a belső menekültek száma ennek több mint háromszorosa volt. E mellett ne feledjük el azokat a boszniai horvátokat, akik Horvátország területére, vagy jugoszláv területeken kívülre menekültek. A Szerbiából elmenekülő/elköltöző horvátok számát is több ezerre becsülik. A külföldre menekülők nagyobb része Nyugat-Európába ment, azokba az országokba, ahol már az 1960-as években kialakult egy horvát vendégmunkás-közösség, de átmenetileg Magyarországon is több tízezres volt a horvátországi menekültek száma.¹⁰ Ezeknek a menekültek még a fele sem tért vissza hazájába. A lezárása részben fegyveres beavatkozás eredményeként (Vihar és Villám hadműveletek) 1995-ben, részben pedig békés reintegrációval zajlott 1998-ban. A harci cselekmények hatására a horvát területeket további, mintegy 250 000 szerb hagyta el menekültként, akik közül napjainkig mintegy 140 000-en tértek vissza.¹¹

A 2000-es évek kezdetén az ország fejlődése és politikai nyitása kedvezett a belső fejlődésnek és a tömeges kivándorlás egészen a 2008-as gazdasági világválságig nem volt jellemző. 2009-től kezdve azonban a helyzet jelentősen megváltozott, amit az ország EU-s

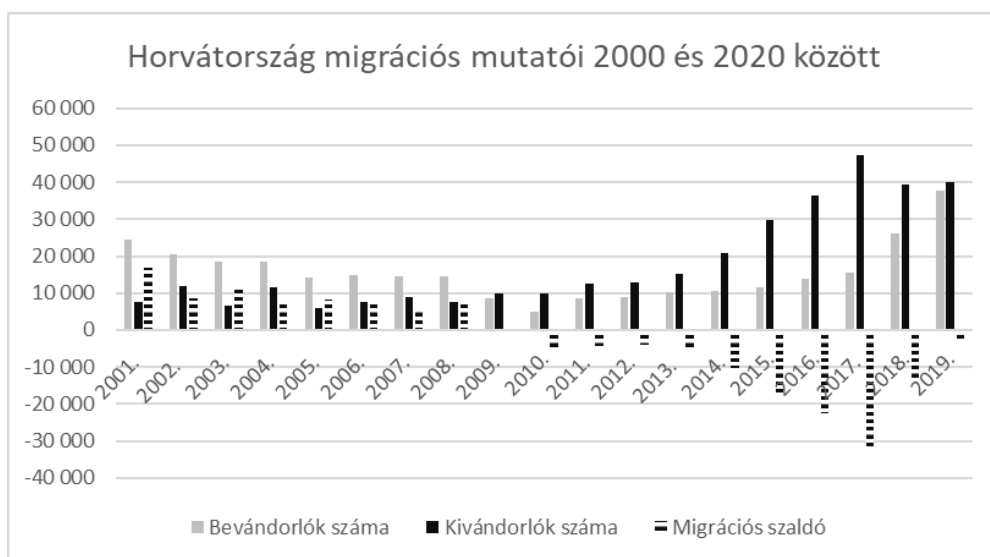
⁹ Voltak olyan területek Imotski és Split között, ahol a teljes lakosság 20%-a vendégmunkás volt. Délnyugat-Macedóniában ez a szám a 30%-ot is megközelítette.

¹⁰ Ezeket az adatokat megerősíti Morvay István, a belügyminisztérium államtitkára egy újságcikkben (Menekült-mérleg: százezernél többen. Új Dunántúli Napló, 1993. jan. 11. hétfő, 6. oldal). A menekültek megközelítőleg fele boszniai bosnyák és horvát volt, a horvátországiak mintegy felét tették ki a cikkben szereplő 110 ezres csoportnak.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/DunantuliNaplo_1993_01/?pg=133&layout=s (letöltés: 2021. 08. 19.)

¹¹ <https://www.unhcr.org/hr/gdje-radimo/povratak-pripadnika-srpske-nacionalne-manjine-u-hrvatsku> (letöltés: 2021. 08. 19.)

csatlakozása csak tovább erősített. Ennek a kivándorlási hullámnak három legjelentősebb célországa Németország, Ausztria és Írország voltak, ezek után az USA és Kanada következtek.

5. ábra. Horvátország migrációs mutatói az elmúlt húsz évben

Forrás: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske; Migracija stanovništva Republike Hrvatske. Szerk.: Végh 2021.

A bemutatott honi statisztikai adatokat azonban fenntartással kell kezelnünk, ugyanis a befogadó országok tükörstatisztikái (német, ír, osztrák) közel kétszeres számú, horvátországi területekről származó bevándorlót közölnek (BALIJA 2019).

E legutóbbi kivándorlási hullám a kibocsátó területek elhelyezkedése tekintetében egyenlőtlenül oszlik meg Horvátországon belül: a 2017-es évben például, mely úgy tűnik, a csúcspontot képezte ennek a folyamatnak, a kivándorlók több mint 30%-a az ország keleti, szlavóniai megyéiből került ki. Különösen aggasztóak ezek az adatok az egyes megyék össznépességének egymáshoz viszonyított arányát figyelembe véve, minthogy Szlavónia, Baranya és a horvát Szerémség amúgy is hírhedten népességhiányos vidékei járnak elől ebben a lakosságkibocsátási hullámban (BALIJA 2019). Hogy valójában mennyi lakost is veszítettek e megyék, illetve egész Horvátország, az majd a (a Covid-19 miatt remélhetőleg nem elhalasztott) 2021-es népszámlálás fogja majd feltárni.

3. Az etnikai térszerkezet változása, valamint annak demográfiai és politikai földrajzi háttere Horvátországban 1945 után ¹²

Horvátország etnikai térszerkezetének fejlődése az 1991-ben kirobbant háborút követően sok-sok tanulmány, könyv, kiadvány témájává vált. A horvátországi etnikai földrajzi kutatások terén Magyarország is elismert eredményeket tudhat magáénak (KOC SIS 1993, 2006, 2007) de a téma igen jelentős nemzetközi irodalommal is bír. Részben ezért nem célunk foglalkozni e változások teljes történeti szegmensével, mert az elterelné a figyelmet a lényegi mondanivalóról, nem kevésbé pedig terjengőssé tenné e munkát, melynek fókuszában a korábban publikált kutatásokkal megegyezően a második világháború időszaka és a XX. század második fele áll. A második világháború Horvátországban nagyon mélyreható demográfiai és etnikai változásokat hozott. Egyrészt az ország határai (Jugoszlávián belüli közigazgatási határai és külső határai is) megváltoztak,¹³ bekapcsolva bizonyos etnikailag nem tisztán horvát jellegű területeket (Isztria, Dél-Baranya), valamint végérvényesen elcsatolva néhány, a Monarchiában horvát közigazgatás alatt álló megyét, vidéket (a Szerémség keleti része, Kotori-öböl). Másrészt megindultak jelentős belső és külső migrációk, amelyek az ország (tagköztársaság) etnikai homogenizációjához vezettek. Így például a németek teljesen eltűntek Szlavóniából és Baranyából. A magyarok aránya drasztikusabban az első világháborút követő kivándorlásnak következtében csökkent, míg a második világháborút követően, bár jelentős arányban, de kisebb mértékben esett vissza a magyarok száma e két utóbbi régióban.

Isztria területén az 1910-es értékekhez képest,¹⁴ amikor is a szlávok (szlovénok és horvátok együtt) és az olaszok aránya 52,5%, illetve 38,8% volt, 1921-re a szlávok aránya – köszönhetően tömeges optálásuknak-kivándorlásuknak az SZHSZ-királyságba – 41%-ra csökkent. A második világháborút követően 1955-ben, miután a londoni egyezmény megszüntette a Trieszti Szabad Területet, az ún. B Zónát, és véglegesítette Jugoszlávia és Olaszország határát (HERCZEG–PAP 2004) már csak mintegy 44 000 olasz (21,53%) lakott Isztria (nagyobb) Jugoszláviához csatolt részén. A kivándorolt olaszokkal együtt kisebb szláv csoportok is elhagyták Isztriát (PAP 1998).

A kitelepített/kitelepült nem szláv lakosság helyére Horvátország említett térségeibe nagyszámú telepes érkezett. A tervszerű telepítés nagyrészt 1946-ban ment végbe. Ennek

¹² A tanulmány ezen része átdolgozott változata egy 2006-ban megjelent cikknek (Végh Andor: Horvátország 1945 utáni etnikai térszerkezet-változásai. Balkán Füzetek 4: pp. 42-56. Az eredeti cikkhez képest a változtatások az azóta eltelt időszak népmozgalmi folyamatait és eredményeit, a népszámlálás adatait is igyekeztek a tanulmányba belefoglalni.

¹³ Akár az SZHSZ-, akár a Jugoszláv Királyság, akár pedig az NDH (Független Horvát Állam, 1941–1945) alattiakhoz képest is megváltoztak egyúttal viszont véglegessé is váltak a határai a titói Jugoszláviában.

¹⁴ A felsorolt státisztikai adatok a teljes volt jugoszláv Isztriára vonatkoznak, a szlovén és a horvát részre együtt.

keretein belül főleg Jugoszlávia Horvátországhoz tartozó, a második világháború pusztításaiban jelentős anyagi károkat szenvedett régióiból – Kordun, Banija, Lika, Dalmácia – és a túlnépesedett Zagorjéból és a Muraközből (továbbá más jugoszláv köztársaságból is) jelentős embertömeg vándorolt a Vajdaság, Szlavónia és Baranya „szabad” mezőgazdasági területeire (ŽULJIĆ 1989). Az 1945–48-as földreform és kolonizáció Jugoszláviában a jogfosztott németiség vagyonára épült. Az „agrárreformba” bevont termőföld mintegy 33%-a (1 611 867 hektár), az ingatlanok és birtokok mintegy 57%-a (167 275 darab) származott a kisajátított német vagyonból. Horvátországban ezek az arányok 29% (390 510 hektár) és 52% (37 923 darab) voltak. A telepesek a kiosztott földeken a német tulajdonosok által produkált termelés 30–45%-át tudták csak elérni (a termelősövetkezetekbe tömörült gazdák termelési mutatói alacsonyabbak voltak az egyéni gazdákénál) (JURKOVIĆ 1994). Ezek a telepítések, feltételezhetően nem véletlenül, az országot alkotó köztársaságok, így Horvátország etnikai homogenitásához járultak hozzá.

A második világháborút követő migrációs folyamatok Horvátországban az 1950-es évek elején lezárultak.¹⁵ Az ezt követő, 1991-ig tartó periódusban a horvátok aránya Horvátországon belül lassú csökkenést mutat, akárcsak a szerbeké, és minden Jugoszlávián belüli kisebbségi, nem államalkotó nemzetét általában, kivéve az albánokat. Ennek az érének a meghatározó folyamata a Jugoszlávián belüli tagköztársaság-közi migráció, a nemzetiségileg el nem kötelezett jugoszláv, mint etnikai kategória térnyerése, valamint a Nyugat-Európába irányuló gazdasági migráció, a vendégmunka egyre jelentősebb jelenléte (részletezve és horvátországi arányait tekintve lásd fentebb).

A tagköztársaság-közi migrációt tekintve Horvátország, Szlovénia és a Vajdasági Autonóm Tartomány mellett, 1961 óta tipikus migrációs célpont volt. Negatív migrációs egyenlege Horvátországnak csak Ószerbia irányában volt figyelemre méltó,¹⁶ illetve a Vajdaság és Szlovénia felé még szintén negatív, de jóval szerényebb. A legtöbb belső migráns Bosznia-Hercegovinából érkezett (ezek mellett a koszovóiak és montenegróiak beáramlása számottevőbb). Ez a folyamat, hasonlóan az előbb említett szervezett kolonizációhoz, az etnikai homogenizáció felé vitte a tagköztársaságot, azonban ez nem a horvátok arányának a növekedésében, mint inkább a nem horvátok (elsősorban a szerbek) számának csökkenésében és az el nem kötelezett jugoszlávok arányának megnövekedésében volt tetten érhető (PETROVIĆ 1987).

¹⁵ A törökök és az albánok kivándorlása Koszovóból és Macedóniából egészen a hatvanas évek elejéig folytatódott.

¹⁶ A szerbek kiáramlása Horvátországból 1961 után is folyamatos volt, de 1961-ig Horvátország negatív migrációs egyenlege kifejezetten a nagyarányú szerb kivándorlás eredménye volt.

	1948	1953	1961	1971	1981	1991
Horvátok	79,20	79,55	80,29	79,38	75,08	78,10
Szerbek	14,47	15,02	15,02	14,16	11,55	12,16
Muszlímok	0,03	0,41	0,07	0,42	0,52	0,91
Jugoszlávok	-	-	0,37	1,90	8,24	2,22
Összes délszláv	93,70	94,98	95,75	95,86	95,39	94,19
Egyéb	6,30	5,02	4,25	4,14	4,61	5,81

1. táblázat. Horvátország jelentősebb etnikai csoportjainak százalékos megoszlása népszámlálásonként a jugoszláv időszakban

Forrás: Državni zavod za statistiku Republika Hrvatska. - <https://www.dzs.hr/>

A jugoszláv kategória 1971 utáni látványos emelkedése két tényrel magyarázható. Nagyonbbrészt az 1945-től már Jugoszláviában, nem ritkán etnikailag vegyes házasságból születettek emelkedő száma magyarázza ezt. Másrészt az 1974-es jugoszláv alkotmányt követő, Tito haláláig tartó konszolidációs időszak a jugoszláv egységidentitással való azonosulást szélesebb társadalmi csoportok számára tette elfogadhatóvá. Az 1971-ben elfojtott horvát tavasz (Hrvatsko proljeće) után következő központi „antinacionalista” törekvések szintén megindítottak egyfajta politikai és gazdasági jellegű kivándorlási hullámot Ez különösen azokat érintette, akikhez a horvát nemzeti ideológia közelebb állt (ennek területi lenyomatai is vannak).

A fenti folyamatok egészen az 1980-as évek végéig meghatározták Horvátország etnikai-demográfiai fejlődési irányait. A széteső Jugoszlávia maradékain a nagyszerb törekvések Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában súlyos háborút robbantottak ki, megváltoztatva ezzel az önállósodó ország/országok etnikai képét. A migrációk helyét a lakosságcsere és elűldözések vették át, menekültek milliói árasztották el a születőben lévő új délszláv országokat valamint azok szomszédait és más, távolabbi európai országokat.

3.1. Horvátország demográfiai folyamatai, és a háború hatásai

Nem kerülhetjük meg a kisebbségi vizsgálatunknál azt a rövid áttekintést, amely Horvátország mai általános demográfiai képét, folyamatait mutatja be, ugyanis ezek a tendenciák szoros összefüggésben állnak a nemzetiségek (ha nem is mindegyik nemzetiség) kérdésével.

Horvátország általános demográfiai arculatát jelenleg három markáns népességvesztési folyamat határozza meg. Az első az összesített lakosságcsökkenés (a jelenlévő, összeírt lakosok

fogyása) amelyet Horvátországban először az 1991–2001 közti censusdekádban regisztráltak. Ez alapján az ország teljes jelenlévő lakossága 6,1%-kal csökkent,¹⁷ ha azonban csak a Horvátországban tartózkodási hellyel rendelkező összeírtak adataival számolunk, ez a mutató 6,6%-os lesz.

A másik ilyen folyamat (amely a teljes (tényleges) népességvesztés részeként, „fő alkotóelemeként” is értelmezhető a negatív migrációs egyenleg mellett) a természetes népességcsökkenés, vagyis az élve születések és a halálozások számának különbsége. A második világháborút követő korszakban, Horvátországban először az 1991-es népszámlálás adatai jeleztek csökkenő tendenciát. Az 1981-eshez képest 3496 fővel csökkent a népesség.

A harmadik tényező, az ország előregedési folyamatának felgyorsulása.

Természetesen a felsoroltak nem pusztán az 1991–1996-os háború következményei, hiszen amint azt a fentiekben már jeleztük, a természetes népességcsökkenés már korábban tetten érhető volt, azonban ezeket a negatív demográfiai folyamatokat a háború tovább fokozta, különösen a kisebbségi területeken (Krajinák, Baranya, Szerémség, Nyugat-Szlavónia). A háború miatt bizonyos korosztályokban nagyobb volt a halálozási mutató, különösen a férfi lakosság körében, felborítva ezzel a korösszetétel egyensúlyát. A legjelentősebb népességvesztéséget azonban a tömeges háborús migráció (menekültek és lakhelyüket elhagyni kényszerülők) okozta (ŽIVIĆ–POKOS 2004).

A háborús migrációk 1991-ben kezdődtek, ekkor Horvátországból mintegy 150.000 fő menekült el az egykori Jugoszlávia határain kívülre,¹⁸ valamint további 35 560 fő (zömmel szerbek) a volt Jugoszlávián belülre, Szerbia, Montenegró és Bosznia-Hercegovina területére. Ez a szám a teljes lakosság megközelítőleg 4%-át jelentette. 1991-től kezdve a külföldön regisztráltak száma évről évre csökkent, ami inkább magyarázható a menekültek hazatérésével, mint a fogadó országban maradásukkal,¹⁹ letelepedésükkel. Az előbbi folyamattal szemben a Horvátországból elmenekült szerbek száma 1991-től kezdve folyamatosan nőtt egészen 1997 szeptemberéig a már említett 35 560-ról 376 999 főre. A Daytoni békével és a horvát Dunamente

¹⁷ Az 1991-es és a 2001-es népszámlálás metodikája eltért egymástól, így az összehasonlító adatok saját számítás eredményei, nem pedig egymásnak közvetlenül megfeleltethető adatközlésből származnak.

¹⁸ A horvát szakirodalom ezeket a menekülteket többségben horvátoknak tartja, azonban ez nem ilyen egyértelmű, ugyanis jelentős számú magyar, szerb és egyéb nemzetiségű is elmenekült az 1991-ben megszállt területekről; lásd 6. lábjegyzetet.

¹⁹ Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy megbízható menekültügyi statisztika nem létezett sem Horvátországban, sem a fogadó országokban, így egyrészt nem tudjuk pontosan a közvetlenül a háború elől menekültek számát meghatározni, másrészt nem ismert azoknak sem a száma, aránya, akik a menekült státusz iránti igényüket nem bejelentve éltek rokonaiknál, ismerőseiknél. Az ilyen be nem jelentett menekültek közül legnagyobb arányban több forrás is a drávaszögi magyarokat említi, akik a szomszédos Magyarországra menekülve hamar integrálódtak a helyi társadalomba (Živić–Pokos 2004).

erdődi egyezmény általi ún. békés reintegrációjával 1996-tól 2003-ig 82 357 szerb menekült tért vissza Horvátországba Szerbia és Montenegróból, valamint Bosznia-Hercegovinából. A vissza nem tért szerbek számáról sajnos csak becslések léteznek. A Szerbia és Montenegró területén lévők a 2002-es szerbiai népszámláláskor 220 164-en voltak (az időközben született gyermekekkel együtt), azóta azonban a szerbek visszatérése, még ha nem is tömeges mértékű, de folyamatos volt. Bosznia-Hercegovina esetében népszámlálási adatok hiányában csak becslőt adatok léteznek, az ott tartózkodó (főleg szerb nemzetiségű) menekültek számát 40 000 és 80 000 közé teszik a becslések (a horvát becslések mintegy 260 000-re teszik az összes vissza nem tért horvátországi szerb számát).

A 2000-ben módosított, jelenleg is hatályos horvát alkotmány (hasonlóan a szlovénhez, de ellentétben a magyarral) megkülönböztet ún. autochton és „egyéb” nemzeti kisebbségeket. Az ún. autochton kisebbségek közé a szerbek, csehek, szlovákok, olaszok, magyarok, zsidók, németek, osztrákok, ukránok és ruszinok tartoznak. A 2002-es népességösszeírás a következő nemzetiségeket nevesítette még az egyéb kategóriában: albán, bolgár, bosnyák, montenegrói, macedón, lengyel, roma, román, orosz, szlovén, török és vlah.²⁰

Ebből is látszik, hogy Horvátország kapcsán el kell választanunk a “jugoszláv éra” és a “Jugoszlávia előtti éra” nemzeti kisebbségeit, amely klasszifikációval párhuzamosan elválnak a jugoszláv-délszláv nemzetek (különösen azok, amelyeknek önmeghatározásában, nemzeti evolúciójában a döntő, illetve a végső fázis az SZHSZ- és a titói állam alatt ment végbe) a Jugoszlávián kívüliektől, azaz a nem délszlávoktól.²¹

A másik történelmileg és aktuálisan is jelentős, fontos kérdés a jugoszlávizmus. Láthatjuk, hogy ez a kategória a névadó állam felbomlásával Horvátországban eltűnt (vannak jugoszláv utódállamok, amelyek ezt a statisztikai kategóriát megtartották), holott a függetlenedést megelőző 1981-es és 1991-es népszámlálások idején „kisebbségi mércével” mérve még meghatározó részt képviselt ez a kategória.

Végül pedig nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Horvátország függetlenedését követően, mind a háborús, mind az azt követő békés időszakban az ország jelentős demográfiai változásokon ment keresztül. Ezek a folyamatok/változások nagyon gyorsak (bár nem mindig

²⁰ Ebből a klasszifikációból szembetűnő, hogy a volt Jugoszlávia nemzeti és kisebbségei közül egyedül a szerb számít autochtonnak, a volt Osztrák-Magyar Monarchia nagyobb népei közül pedig csak a románok, valamint a romák (az ő esetük kissé összetettebb) nem. Ez így szerintem nem igaz, hiszen a magyarok, de a fentebb felsoroltak közül több másik is a volt Jugoszlávia kisebbségei közé tartozott, másrészt az autochton kisebbségek között számon tartottak közül nem egyedül a románok, de szinte az összes többi is nagyobb nép: magyarok, ukránok, csehek, szlovákok, németek stb.

²¹ A romák és az albánok szintén szorosan kötődnek a jugoszláv államokhoz, annak ellenére, hogy nem délszláv népek.

előzmény nélküliek) voltak és a teljes társadalomra hatottak, bizonyos esetben azonban egyes kisebbségi csoportokra gyakorolt hatásuk erőteljesebb, hangsúlyosabb volt területi vagy éppen nemzetiségi jellegük miatt.

3.2. Térségek és kisebbségek

Az említett két kisebbségi kategória, az autochton – a továbbiakban csak „régí”, és a nem autochton, a továbbiakban csak „új” – kisebbségek közötti leglátványosabb különbség a szállásterületük szerkezetének eltérő jellegében mutatkozik meg. Amíg a „régí” kisebbségek mindegyike egyfajta területi koncentrációt mutat (az olasz kisebbség kivételével ezek a területek Horvátország Pannon részén helyezkednek el), addig az „újak” (a romák kivételével) főként elszórva, valamivel koncentráltabban csak a (nagy népsűrűségű, az ország lakosságának mintegy 20%-át kitevő) fővárosban, illetve az észak-dalmáciai (Kvarner) és Isztria tengerparti részén helyezkednek el.

	Kisebbségek aránya (%) 2001-ben	Kisebbségek aránya (%) 2011-ben
Horvát Köztársaság	7,47	7,7
Zagrebačka županija (Zg-ž)	2,05	2,25
Krapinsko-zagorska županija (Kr)	0,75	0,8
Sisačko-moslavačka županija (Si)	14,05	15,86
Karlovačka županija (Ka)	12,38	11,9
Varaždinska županija (Va)	1,37	1,5
Koprivničko-križevačka županija (Ko)	2,72	3,34
Bjelovarsko-bilogorska županija (Bj)	14,47	13,8
Primorsko-goranska županija (Pr)	9,73	10,63
Ličko-senjska županija (Li)	12,21	14,78
Virovitičko-podravska županija (Vi)	8,05	7,11
Požeško-slavonska županija (Po)	9,32	8,5
Brodsko-posavska županija (Br)	4,29	4,34

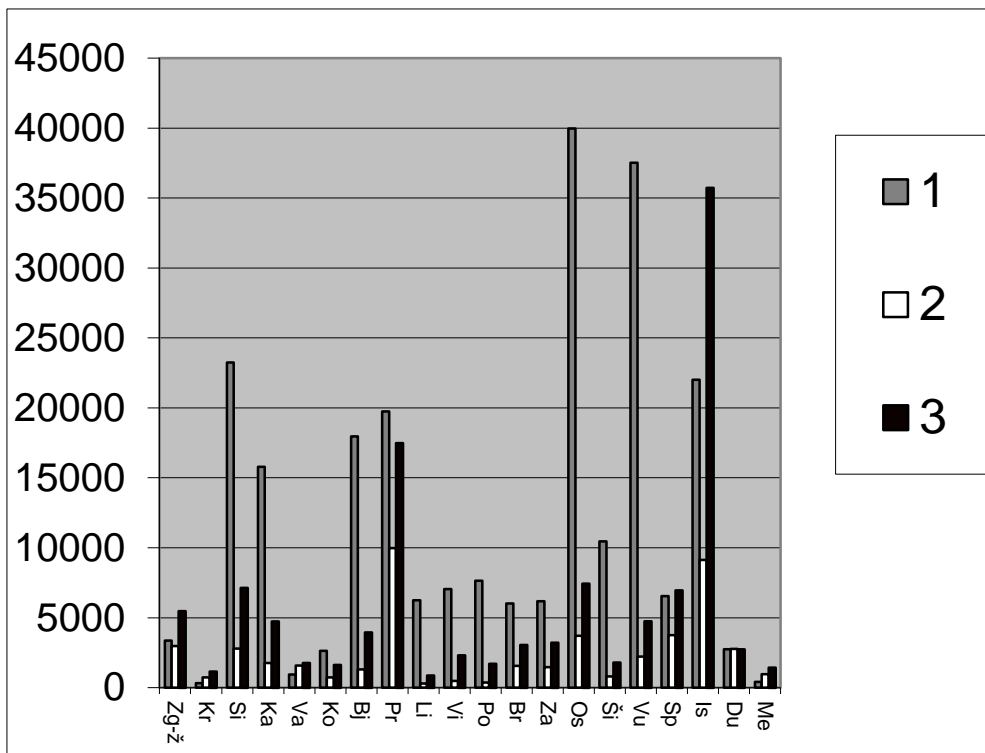
Zadarska županija (Za)	4,72	6,36
Osječko-baranjska županija (Os)	13,87	13,00
Šibensko-kninska županija (Ši)	9,98	11,71
Vukovarsko-srijemska županija (Vu)	19,41	19,8
Splitsko-dalmatinska županija (Sp)	2,22	2,19
Istarska županija (Is)	15,09	16,08
Dubrovačko-neretvanska županija (Du)	4,5	4,46
Međimurska županija (Me)	3,61	5,75
Grad Zagreb	5,14	5,26

2. táblázat. A kisebbségek aránya megyénként, az adott terület össznépességének százalékában 2001-ben és 2011-ben Kiemelve az országos átlagnál magasabb értékekkel rendelkező megyék

Forrás: Državni zavod za statistiku Republika Hrvatska. (<https://www.dzs.hr/>)

A szállásterületi különbségek a kisebbségi csoportok eltérő geneziséről tanúskodnak. Amíg a „régí” kisebbségek évszázadokkal ezelőtt, hosszú történelmi folyamatok eredményeképpen, esetleg szervezett telepítés által (ez is indokolja a területi koncentrációt) kerültek Horvátország területére, addig az „új” kisebbségek csak néhány évtizede élnek viszonylag jelentős arányban Horvátországban. Mivel a horvát gazdasági fejlődés centruma, illetve tengelye a főváros és az észak-adriai tengerpart, az új kisebbségek képviselői itt telepedtek le nagyobb koncentrációban.²²

²² Véleményünk szerint Isztria multietnikus jellegéhez még két tényező járul hozzá. Egyrészt e régió az, ahol, (az 1991–95-ös háborús cselekményektől távol) –a háború miatt, ha nem is „indokoltan”, de a „papírforma szerinti” – az egyébként határozottan megmutató horvát ideggyűlölet a legkisebb, így a kisebbségek nagyobb eséllyel vállalják identitásukat. Másrészt pedig a gyakori kétnyelvűség (olasz-horvát) és a horvát nyelv tengermelléki (csákvá) dialektusának máig domináns volta Isztriában egyfajta sajátos nyelvi és területi kötődésű öntudatot hozott létre.

6. ábra. A „rég” és „új” kisebbségek területi megoszlása megyénként (a főváros nélkül) a 2001-es népszámlálás adatai szerint. Jelmagyarázat: 1 – „Régi kisebbségek”; 2 – „Új” kisebbségek; 3 – Ismeretlen vagy regionális öntudatú kisebbségek. A megyék rövidítéseinek kulcsát lásd a 2. táblázatban.

Forrás: Državni zavod za statistiku Republika Hrvatska –(<https://www.dzs.hr/>)

Az „új kisebbségek” jellemző példája az albán, amelynek tagjai elsősorban a jugoszlávára gazdasági migránsai Koszovó, illetve Nyugat-Macedónia területéről és országszerte (kiemelten az isztriai tengerparton) vendéglátóipari egységeket – cukrászdákat, pékségeket – üzemeltetnek magánvállalkozóként,²³ esetleg más kereskedelmi tevékenységet folytatnak.

A bosnyákok, macedónok, montenegróiak jelenléte, genezise, eloszlása nagyon hasonló az albánokéhoz. Zömmel az elmúlt jugoszláv időszak belső migránsai, illetve vegyes házasságok saját nemzeti öntudatukat fel nem adott tanúi. A bosnyákok, mint szomszéd nép Horvátország második legnagyobb kisebbsége (a szerbek után), akik hasonlóan a többi itt tárgyalt csoporthoz a jugoszláv időkben gazdasági vagy más magánéleti okból költöztek horvát területre. Számukat alapvetően meghatározza a jugoszláv állam széthullásával megkezdődő háború Bosznia-

²³ Bár az albánok már a XVIII. századtól kezdve megtelepedtek az adriai tengerpart zadari és trogiri vidékeire (arbanasi), folyamatos asszimilációjuknak következtében nem ők adják a horvátországi albánok jelentősebb részét.

Hercegovina területén. Szomszédos országként, melynek nyelve szinte megegyezik a Boszniában használatos dialektusokkal, magas volt a bosnyák menekültek száma a területén. Bár nagy részük visszatért hazájába, a menekültáradat maradéka továbbra is gyarapítja a bosnyákok számát Horvátországban.

A *szlovének* részben gazdasági migránsok, bár más indítással, mint az eddig említettek. Zágráb mellett a teljes adriai part mentén jelen vannak kiegyenlítettebb arányban, mint a horvát-szlovén határ mentén. Az isztriai szlovének a félsziget szláv lakosságának történeti részét képezik, különösen a félsziget északi és nyugati oldalán.

Az *orosz, román, lengyel, bolgár, vlah és török* kisebbségek mindegyikének jugoszláviai magterületei Horvátországon kívüliek voltak (az első háromé a Vajdaságban, a második kettőé Ószerbia keleti határszélein, a törököké pedig Macedóniában, kisebb koncentrációban pedig Koszovóban). Az ő statisztikai jelenlétük szintén jugoszláv örökség, bár a vlahok egy unikális nyelvi csoportjának valamilyen jellegű maradéka (isztrorománok) él a Čičarija-hegységben.

A *romáknak* két alapvető csoportját különböztethetjük meg.²⁴ Az első csoport sokkal inkább a „régí” kisebbség jellegével bír; szállásterületük a Muraköz, a verőce–kaproncai Drávamellék és Baranya. A XVI–XVII. század óta élnek már ezeken a területeken, azonban letelepítésük csak a XX. században történt meg. Egyfajta régies román alapú roma nyelvet (beás, muntyán) beszélnek, vallásuk ortodox vagy katolikus. A másik roma csoport elsősorban a többi gazdasági migránshoz hasonlóan szórt szállásterületű, kiemelten zágrábi, isztriai koncentrációjú. Ők a volt Jugoszlávia déli területeiről érkeztek az elmúlt 50 év folyamán. Vallásuk a katolikus és az ortodox mellett zömmel az iszlám, az oláh cigány nyelv valamely dialektusát beszélik, eredeti szállásterületük elsősorban Bosznia-Hercegovina, valamint Szerbia déli tartományai, illetve Koszovó volt. Feltűnő térszerkezeti elem, hogy a pannon-horvát vidékek azon területén, melyek 1941 és 1945 között Magyarország területéhez tartoztak (Muraköz és Baranya) észrevehetően nagyobb a romák aránya, mint a többi szlavóniai, vagy nyugat-horvátországi vidéken. Ennek az oka éppen e négy évben keresendő ugyanis az 1941 és 1945 között fennálló Független Horvát Államban (Nezavisna Država Hrvatska – NDH) a cigányok üldözése olyan intenzív volt, hogy a horvát és a szlavón területekről eltűntek a roma holokauszt következményeként. Martin Gilbert szerint az NDH-ban a roma áldozatok száma 28 000 volt (közli FRASER 2006:239), úgy, hogy ez a boszniai cigányságot kevésbé érintette, de végzetes volt a horvát magterület cigányságának sorsát tekintve. Más kutatók a cigány áldozatok számát 15 000 és 25 000 közé teszik (VOJAK 2013). A „régí” kisebbségek közül a *németek* és az *osztrákok* különválasztása a jugoszláv

²⁴ Nyelvjárásilag többet is, de ilyen részletekben ezt a kérdést, mint sok másikat sem kívánunk kifejteni e tanulmány keretein belül.

statisztikák öröksége. Valójában ők egy etnikai csoportot képviselnek. Az első német telepesek horvát földön a 12. századtól megjelenő szászok voltak, akik Északnyugat-Horvátországba (Samobor, Varasd, Körös) bányászként érkeztek. A következő csoportok a határőrvidék (Krajinák) megalakításakor érkeznek Észak-Horvátország főleg urbánus településeire. Az ő megjelenésük folytatásának tekinthetjük a német hivatalnokok, üzletemberek és polgárok folyamatos betelepülését, amely kisebb szünetekkel folytatódik az Osztrák–Magyar Monarchia fennállásának teljes időszakában. Ebből a csoportból számos jelentős horvát államférfi és nemzeti „hős” kerül ki. A legnépesebb német betelepülő csoportok a déli német területekről származnak (Bajorország, Elzász, Lotaringia, Hessen, Baden, Württemberg) és több hullámban érkeznek és telepednek le elsősorban a Duna-melléken, Baranyában, a Szerémségben és Szlavónia bizonyos részein III. Károly magyar király (VI. Károly néven német-római császár), Mária Terézia és II. József ideje alatt. Az így kialakult német települések, és maguk a lakosaik a Monarchia széteséséig egyfajta lassú kulturális és gazdasági fellendülésen, öntudatra ébredésen mentek keresztül. Ennek a fejlődési folyamatnak az SZHSZ-királyság vetett véget, mind kulturális (oktatási és kulturális intézmények bezárása), mind gazdasági szempontból (a németek számára hátrányos földreform). Ennek reakciójaként indul meg az 1920-as években a Schwäbisch-Deutsche Kulturbund mozgalom, amely a térségben a legjelentősebb német kulturális-gazdasági politikai szervezetté nőtte ki magát. A szervezet végét a hitleri Németország és az általa irányított jugoszláviai német csoport, a KWDS²⁵ megjelenése és térnyerése okozta. Elvesztve támogatóinak tömegét a marginalizált szervezet vezetését is a „reformerek” vették át. Jugoszlávia szétesésével a németek az önállósodó Horvátországban kiemelt privilégiumokat kaptak (parlamentari képviselőket, kulturális autonómiát, hadkötelezettség alóli felmentést). A világháború befejeztével megkezdődik a horvátországi németek kálváriája. A németek egy jelentős hányada már kitelepül a visszavonuló német csapatokkal együtt. A maradék németiséget a kollektív bűnösség vádjával mintegy 70 koncentrációs táborba gyűjtik (ez teljes Jugoszláviára vonatkozik) és vagy halálra dolgoztatják, vagy menekülésre kényszerítik. A háború német áldozatainak száma megközelítőleg 30 000, a koncentrációs táborok áldozatainak száma további mintegy 70–90 ezerre tehető, a kivándoroltaké 320 000. A horvátországi németek száma jelenleg, az osztrákokéval együtt 2635 (REICHENBERG 1994).

A *ruszinok, ukránok és szlovákok* Mária Terézia uralkodása alatt költöznek Bácskába, majd idővel a magas népszaporulat és a termőföld szűkössége miatt az 1830-as években megjelennek a Szerémség és Szlavónia határán (a ruszinok Mikluševci, Petrovci, a szlovákok Đakovo, Našice

²⁵ Kultur und Wahlfahrtsvereinigung der Deutschen in Slawonien.

környékén), majd később kissé nyugatabbra is (a ruszinok Piškorevci, Donji Andrijevi, a szlovákok Pakrac környékén). Az 1950-es évek iparosodási hullámával jelentős részük költözik Kelet-Horvátország nagyobb városaiba (Eszék, Vukovár, Vinkovci) és a fővárosba. Mégis, városokba áramlásuk legnagyobb hulláma az 1991–1995-ös háborúban és azt követően következik be, amikor is elmenekülve a szerb hadsereg által elfoglalt és támadott falvaikból a ruszin, ukrán s szlovák lakosság nagy része már nem költözik vissza eredeti falusi környezetébe. Így a szlovákok zöme Ilok és Našice, a ruszinok és ukránok jelentős része Vukovár és Zágráb városaiban lakik.

Az előbbiekkal ellentétben a *csehek* nem a Vajdaságon (Bácska és Bánát) keresztül, hanem három betelepülési hullámban közvetlenül Horvátország területén (elsősorban Daruvár és környéke) telepedtek meg nagyobb számban 1791-től kezdve az 1830-as évekig bezárólag. Jelenleg is egykori betelepülésük területén laktak, számuk azonban folyamatos fogyást mutat. Mivel ez a terület a Jugoszlávia szétesését követő háborúban súlyos háborús cselekmények színtere volt (a megszállt Nyugat-Szlavónia), a csehek nagy része elmenekült. A cseh származású gyermekeket a horvát és cseh külügyminisztériumok, valamint a Horvátországi Csehek Szövetségének együttműködésével Csehországba menekítették. A háborút követően e menekültek nagy része visszatért eredeti lakhelyére. Daruváron jelenleg is működik cseh óvoda és általános iskola (VACULIN 2008).

Az *olaszok* jelenleg az egyetlen autochton kisebbség, melynek szállásterülete nem a pannon horvát régióban van,²⁶ hanem az Isztriai-félszigeten, a Kvarner területén és kisebb mértékben Zadarban és közvetlen környékén.²⁷ A XX. században az olaszok száma attól függően változott, hogy az adott terület melyik állam (Jugoszlávia vagy Olaszország) fennhatósága alatt volt éppen. Ennek legjobb példája a már említett Isztriai-félsziget (lásd 1. fejezet). Jelenleg 90%-uk él az Olaszországgal határos félszigeten és környékén.

A horvátországi *zsidóság* eredetét tekintve kettős. A tengermelléki részekén (dubrovniki és spliti központtal) a spanyol eredetű szefárdok, amíg a pannon területeken a kelet-közép-európai askenázi zsidóság volt a jellemző. A második világháborút megelőzően a legnagyobb közösségeik Zágrábban²⁸ és Eszéken voltak. Az 1941–45 között főnálló fasiszta NDH-ban megtörtént a horvátországi (és bosznia-hercegovinai) zsidók elleni genocídium, melynek

²⁶ Bár kisebb olasz közösség (a teljes horvátországi olaszság 4%-a) él a Požeško-slavonska megyei Pakracban és Lipikben.

²⁷ Ezek többnyire azok a területek, amelyek a két világháború közti időszakban olasz fennhatóság alatt álltak.

²⁸ Bizonyos becslések szerint ekkor Zágrábban mintegy 11.000 zsidó élt.

következményeképpen a közösség megközelítőleg 75–80%-a veszett el. A 2001-es népszámlálás 576, 2011-ben pedig 509 zsidót regisztrált, akik nagyobb része, 64%-a Zágórában él.

A szerbek után a *magyarok* a legnagyobb autochton kisebbség Horvátországban. A magyarok letelepedése a Dráva–Száva közére megkezdődött már a Kárpát-medencébe érkezésükkel, de összefüggő szállásterületük csak Szlavónia északkeleti részén és a Nyugat-Szerémségben, illetve a Drávától északra eső Dél-Baranyában alakult ki. Ezt a török hódításokat követő elnéptelenedések és a későbbi etnikai változások földarabolták és egyre ritkább textúrájúvá tették. A XIX. század közepére már csak azon a baranyai, szerémségi és kelet-szlavóniai térségeken maradtak ebből a magyar etnikai tömbből darabok, ahol a reformáció által megőrzött csoportok (ÁCS 2017a, ÁCS 2017c) ellenálltak a történelem viharainak, elsősorban Baranya területén, mely közjogilag Magyarország részét képezte. A XIX. században a határőrvidék polgári közigazgatás alá vonásával elsősorban a Dunántúlról jelentősebb számú magyar vándorolt ki (HAJDÚ 2006) a mai Horvátország területére, de ők jelentős mértékben beolvadtak, illetve az első világháborút követő optációs joggal élve elhagyták az SZHSZ Királyságot. A második világháborút már nem követte az 1920-as évekhez mért kivándorlási hullám, azonban a magyarok elsődleges szállásterületének számító Baranya-háromszöget az 1995-ig tartó, Jugoszlávia szétesését követő háború kiemelten sújtotta (még inkább a szlavóniai szórványban élőket, gondoljunk az etnikai tisztogatástól leginkább szenvedett Kórógyra vagy Szentlászlóra). Nehéz megbecsülni az ekkor Magyarországra költözők és vissza nem tértek számát, arányát (lásd a 9. lábjegyzetet), a már említett okokon kívül a kettős állampolgárság Horvátország és Magyarország között létező intézménye miatt is. A magyarok jelenlegi szállásterülete elsősorban a horvát baranyai terület, valamint az annak déli határát képező Kelet-Szlavónia néhány települése (de itt csak szórványban), továbbá az előbbieknél jóval kisebb arányban Daruvár környéke és egyes Nyugat-Szlavóniában és Belovár környékén elhelyezkedő falvak (KOC SIS 2003).

3.3. Szerbek 1991 után²⁹

A szerbek Horvátország önállóságával egyértelműen elveszítették államalkotó szerepüket, kisebbségek lettek, ugyanakkor a háborús cselekmények által létszámuk is jelentősen csökkent. Népeségbeli arányuk a „bűvös” 8% alá esett vissza (megközelítőleg 5%-ra), elveszítve így a

²⁹ A szerbek horvátországi szállásterületének történeti kialakulása igen összetett folyamat, melyet a XX. századi folyamatokat elemző kötetben nem kívánok részletezni. A szerbek horvátországi szállásterületének történeti földrajzi fejlődését, kontaktzónaként való értelmezését részletesebben doktori disszertációmban fejtettem ki (http://old.foldrajz.ttk.pte.hu/phd/phdkoord/nv/disszert/disszertacio_vegh_nv.pdf). A témával kapcsolatos rész a 40–80. oldalakontalálható.

területi autonómiakövetelésük bármilyen formájának jogos, belátható időn belüli megvalósítható, reális esélyét.

A legsúlyosabb tényezőnek azonban mégis a többségi, azaz a horvát nemzettel kialakult viszonyuk mondható.³⁰

A konfliktus „menetrendje” kiválóan nyomon követhető a Belgrád és Zágráb között „kötéltáncoló” kisebbségi politikai és érdekszférák, érdekhalmazok erőviszony-változásán, eltolódásán. A Rašković kontra Babić párviadal, majd szerepcsere valójában a belgrádi és zágrábi kommunikációs szálak kikristályosodásán volt lemérhető. Akárcsak Bosznia-Hercegovina esetében, az itteni szerbek is magukra maradtak a Milošević-rezsim gyengülésével, valamint a háború gyújtópontjának Boszniába tolódásával. Az 1995-re megerősödő horvát nemzetvédelmi gárda és hadsereg két egymást követő offenzívával felszabadította a Krajínákat, ezzel megindult az ottani szerb lakosság menekülése és a helyükre való horvát betelepülés (nagyreszt ezek a betelepülők az otthonaikat vesztett bosznia-hercegovinai horvát csoportok voltak, valamint a még megszállt horvát területek menekültjei).

A jelenlegi szerb vezetés Horvátországban megfogyatkozva és megtépázva elállt a területi kérdések erőszakos vitájától, de továbbra is a Horvátországon belüli autonómia kérdése a legfőbb tét, mellyel szorosan összefügg a szerbek visszatérésének, visszatérítésének politikája. A horvátországi szerbek a 2000-es évektől egészen napjainkig aktívak a politikai életben, országos szinten is képviselik magukat a törvényhozásban és többször is voltak kormánykoalíciós partnerek, vagy támogatták a kormánykoalíciókat. Jelenlegi legnagyobb pártjuk a Független Szerb Demokrata Párt (Samostalna Demokratska Srpska Stranka – SDSS); ennek képviselői töltik be mindhárom szerb kisebbségi képviselői helyet.³¹

Noha egy-egy szecesszionista törekvés három napos csodaként megjelenik Szerbián belül, mint erőltetett szélsőséges próbálkozás – például a Belgrádban 2005. február 26-án a Szakszervezetek Házában, főleg az egykori SAO Krajina szélsőjobboldali, korábban Vojislav Šešelj és pártja által támogatott szárnyából megalakult krajainai menekült-bábkormány részéről –, a horvátországi szerbek politizálásában csak a tárgyalások képezik a politikai eszköztárat.

³⁰ A Puls közvéleménykutató intézet 2004. szept. 15-én a Jutarnji List-ben megjelent adatai szerint a horvátok 42%-a szerint államuknak semmi segítséget sem kéne nyújtania a szerbek visszatelepülésének elősegítésére. A GfK kutatói központ Bogardus módszer alapján végzett felmérése szerint 2002-ben Dalmáciában a horvát lakosságnak mintegy 44%-a kifejezetten nemkívánatosnak tartja a szerbek jelenlétét Horvátországban, Szlavóniában ez 35%, Zágrábban 18%, Isztria, Gorski Kotar és a tenger melléi területein ez a mutató 7%. Dragutin Babić kutatásai a 2000-es évek első évtizedeiben megközelítőleg hasonló társadalmi távolságot mértek a szerbek és a horvátok között, de ő kiemeli a regionális különbségeket a szerbek és a horvátok viszonyában (részletesen lásd Babić 2010 pp:198–221).

³¹<https://www.sabor.hr/hr/zastupnici/klubovi-zastupnika/klub-zastupnika-samostalne-demokratske-srpske-stranke-10-saziv> (letöltés 2021. 08. 18.)

A szerb-horvát államközi viszonyok erősen hatnak a horvátországi szerbekre, akárcsak a szerbiai horvátokra. Ennek a viszonyrendszernek sajátos íve rajzolódik ki, és sajnos észrevehető mélypontjának lehetünk a tanúi 2017 utáni időszakban a Szerb Haladó Párt (Srpska Napredna Stranka – SNS) kormányzásának ideje óta. Ennek az alapja, hogy a Milošević leváltása utáni Szerbiában az SNS volt először képes erős központi hatalmi alapon álló Szerbiát létrehozni, melynek igen erős nemzeti és nemzetegyesítő programja van (ÖRDÖGH 2019). Ez meghatározza a viszonyát azokkal a területekkel, melyeken szerbek laknak a szomszédos országokban. Annak ellenére, hogy a megfogyatkozott horvátországi szerbek belső politikai egyensúlya megteremtődött az elmúlt években az SDSS által, ők sem maradhatnak távol a két ország külpolitikai viszonyrendszerétől. A probléma az, hogy Szerbia az utóbbi években visszatért történetileg tradicionálisan felépített belső unitarista és külső külpolitikai hagyományaihoz. Ezt belpolitikailag az erős központi hatalomépítés szándéka határozza meg, külpolitikájának központi elemét pedig a konfrontálódó szomszédsági viszonyok és a környező területek szerbségének képviselője alkotja. E politika keretében újra a közbeszéd, a társadalmi nyilvánosság szintjére emeli és újraértékeli a szerb népesség szerepét (kiemelten a menekültkálváriáját) a szomszédos országokban. Ebben a politikában a vezető szerep nem Horvátországnak, hanem Koszovónak és Boszniának jut, de a második világháborúban a szerbek kárára elkövetett horvát bűnök felelőtlensége tekintetében Horvátország szerepe majdnem olyan fontos. Ez, a második világháborús történetét egyébként is ellentmondásos módon értékelő Horvátország számára nemcsak kényelmetlen, de olykor kellemetlen is. E folyamatos adok-kapok játékban az új belgrádi (Nikola Tesla) és a zágrábi (Franjo Tuđman) repülőtér elnevezése után legutóbb (2021 nyarán) a horvát eurócenten megjelenő Tesla keltett kisebb hullámokat.³² Ezek a nemzetközi kapcsolati hullámverések a legtöbbet a Horvátországban maradt szerbségnek ártanak, mely igyekszik úgy érvényesíteni az érdekeit, hogy szükséges, de látszólagos távolságot tartson Belgrádtól és a közelmúlt háborús örökségétől egyaránt.

A legnagyobb problémát a háborús eseményeket követő bizalomvesztés és a helyi vegyes lakosságú közösségek etnikai alapú dezintegrációja okozta. Ez különösen azokon a rurális területeken jellemző – Kelet-Szlávia (Vukovár környéke), Dalmácia hátszája – ahol a háborús pusztítások nagyobbak voltak (BABIC 2010), de a többi, szerbek által jelentősebb arányban lakott vidékeken – Nyugat-Szlávia, Bani Órvidék (Banija) is megjelenik ez a társadalmi ellentét a helyi etnikai és etnokulturális csoportok között (későbbiekben ezekről

³²<https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2021/7/23/verbalni-sukob-izmedju-hrvatske-i-srbije-zbog-nikole-tesle> (letöltés: 2021. 08. 18.)

bővebben is ejtünk szót). A korábban említett elnéptelenedő térségek éppen egybeesnek ezekkel a szerbek által is lakott vidékekkel, ami azt mutatja, hogy az etnikai jellegű probléma csupán egyike az osztársadalmi leépülésnek. Talán éppen ezért lenne kiemelten fontos a horvát állam részéről ezeknek, a szerb közösség számára is kulcsfontosságú térségek integrációjának előremozdítása, függetlenül attól, hogy vagy éppen azért, mert periférikus térségekről van szó.

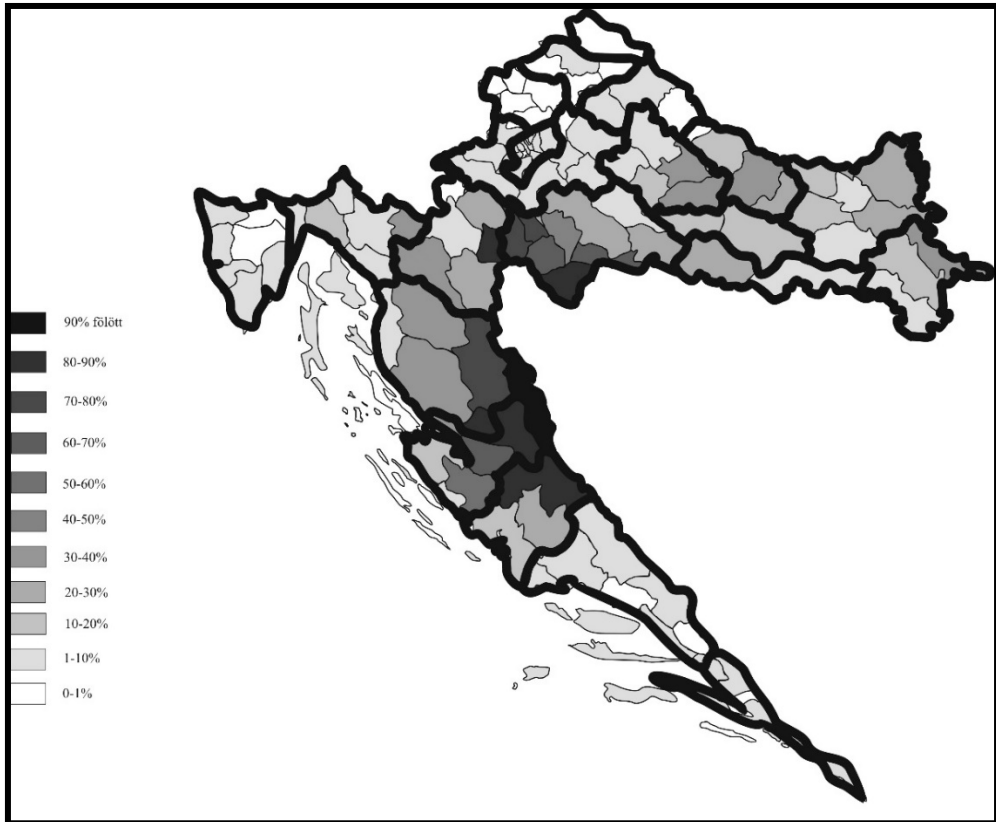
3.4. A szerbek és a közigazgatási reform

A Horvát Köztársaság alkotmányába 2003-ban építették be azokat a nemzetközi joghoz igazított kisebbségvédelmet garantáló részeket, melyek által a horvátok szakítottak az 1990-es évek Tudman nevével fémjelzett kisebbségi (és ez itt és ekkor elsősorban, sőt kifejezetten a szerbekre vonatkozik) irányvonalával.

Bár a háború kitörése előtt a horvátországi vezetők széles területi jogköröket ígértek a szerbeknek, a konfliktust ez nem tudta megakadályozni. Az 1991-ben elfogadott horvát alkotmány a kisebbségi jogok tekintetében minden nemzetközi normát szem előtt tartott, így törvényileg biztosította a nemzetiségi és kisebbségi jogokat, azonban a kisebbségek területi és politikai autonómiára vonatkozó részei csak egy 1992-es alkotmánymódosítással kerültek becikkelyezésre, de ekkor már javában zajlott a háború. A mintegy 12%-nyi horvátországi szerbség megszállta Horvátország területének közel egyharmadát.

1992. december 20-án a horvát államelnök az ország egészére érvényes új közigazgatási beosztást, a megyerendszert léptette életbe. Ezt a horvát parlament 1992. december 29-én fogadta el. Az új rendszer az elaprózott (Jugoszláviából örökölt) općinai (közösségi, járási) rendszert szüntette meg (illetve jogköreit nagyrészt átruházta a megyék szintjére), mely utóbbin a horvátországi szerbek területi autonómia és önrendelkezés iránti követelései alapultak. 1991-ben (općinai szinten) ugyanis a szerbek két općinában alkottak relatív, tizenegyben pedig abszolút többséget.³³

³³ Abszolút többséget Benkovac, Donji Lapac, Obrovac, Vojnić, Vrginmost, Gračac, Dvor, Glina, Kostajnica, Knin, Titova Korenica, relatív többséget Petrinja, Pakrac općináiban alkottak.

7. ábra. Szerbek Horvátországban, općinánként 1991-ben (feltüntetve az 1992-ben kijelölt megyehatárok)

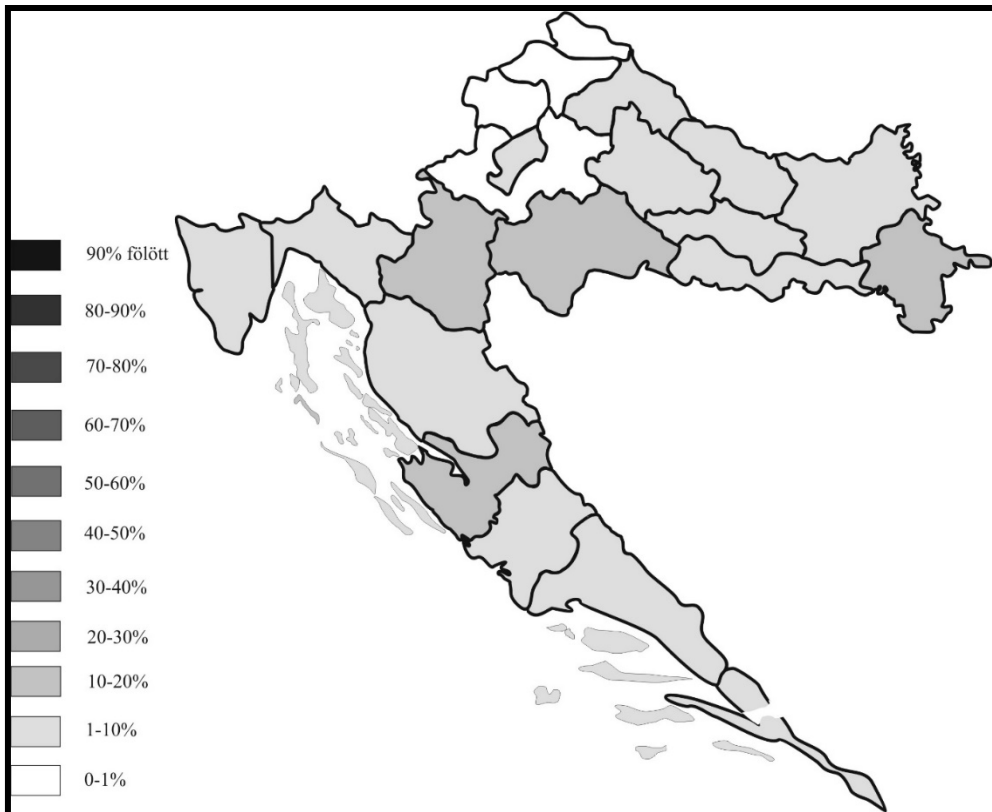
Forrás: Državni zavod za statistiku Republika Hrvatska– (<https://www.dzs.hr/>) Szerk. Végth 2005.

A megyék határainak meghúzásánál nem a szerb etnikai közösség érdekei érvényesültek (ekkor még javában zajlott a háború), így a szerb etnikai tömb közigazgatásilag felszabdaldótt, nem beszélve a későbbi hadműveletek demográfiai hatásáról. A „Villám” és a „Vihar” hadműveletek³⁴ következtében a horvátországi szerbség szinte kétharmada elhagyta Horvátországot, ezáltal a szerbek aránya 5%-nyira csökkent, és a hadműveletben visszafoglalt területi egységek bekerültek a megyerendszerű közigazgatási felosztásba.

A 2001-es népszámlálási adatok alapján a szerbek aránya csak három megyében haladta meg a 10%-ot, a legmagasabb értéket 15,4%-kal Vukovár-Szerém megyében érte el. Az is kitűnik az 1991. és 2001. évi népszámlálási adatok összehasonlításakor, hogy a horvátországi szerbek „klasszikus” (háború előtti) területi elhelyezkedésében egyfajta súlypont áthelyeződés figyelhető

³⁴ Horvátul Bljesak és Oluja hadműveletek.

meg. Ez annak köszönhető, hogy a krajina szerbség területe háborús cselekmények (a már említett hadműveletek) során került vissza Horvátország ellenőrzése alá, amíg a dunamenti területek (Eszék-Baranya és Vukovár-Szerém megyék területe) ún. békés reintegráció által, így itt a menekültáradat és a tömeges kivándorlás elmaradt (bár e területek szerbsége is jelentősen megfogyatkozott). A szerb szállásterületben történt változás a 2001. évi arányokat ábrázoló térképen a megváltozott közigazgatási beosztás miatt nem érhető tetten.

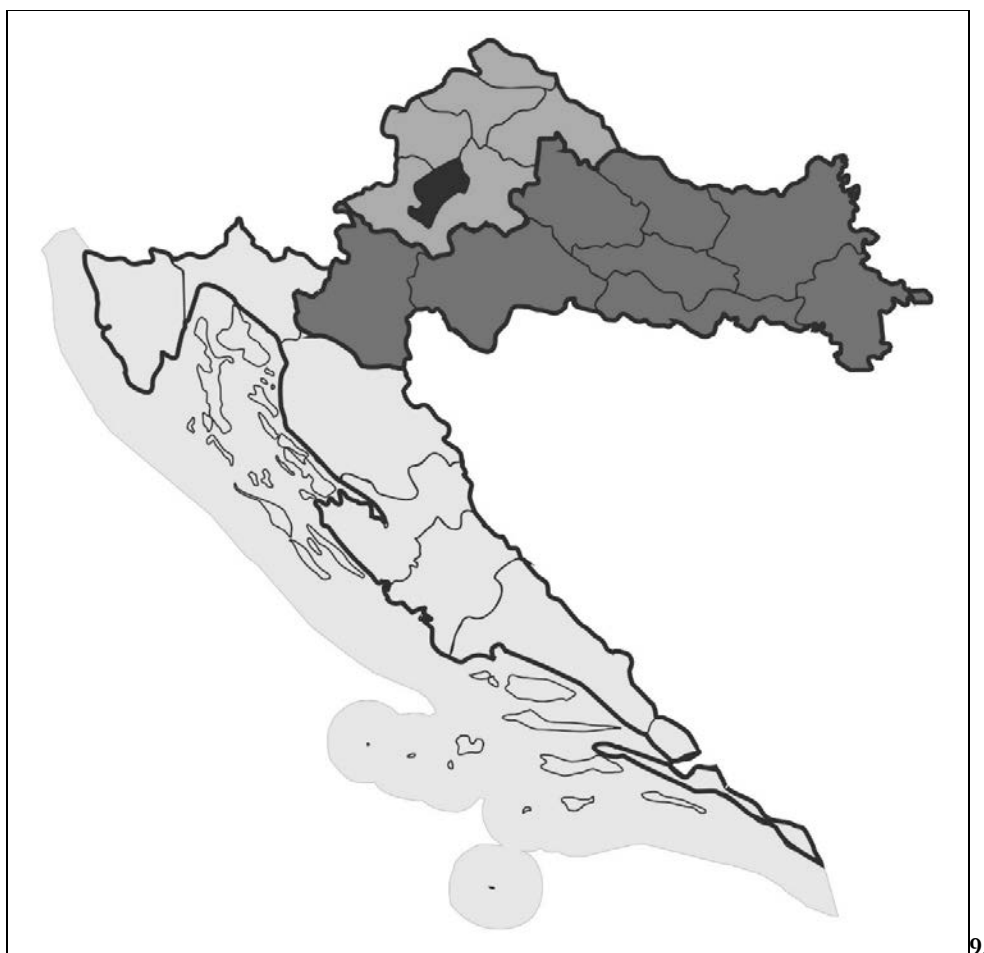

8. ábra. Szerbek Horvátországban a 2001-es népszámlálás szerint, megyénként

Forrás: Državni zavod za statistiku Republika Hrvatska– (<https://www.dzs.hr/>) Szerk. Vég 2005.

A 2011-es népszámlálás adatai szerint a horvátországi szerbség tovább fogyott. Ennek az oka már nem elsősorban az elvándorlás Szerbia felé, hanem az, hogy ezen etnikum átlagéletkorát tekintve erősen elöregedő képet mutat, valamint a horvátországi szerbek elsősorban olyan társadalmi-gazdasági tekintetben hátrányos területek lakosai Horvátországban belül, ahonnan az elmúlt évtizedek Nyugat-Európába vándorlása igen felerősödött. A demográfiai okokat tekintve megfigyelhetjük, hogy a horvátországi szerbek korszakában a 65 év feletti korosztálya kifejezetten népes, így tehát elsősorban a természetes fogyás és az elöregedő népesség felelős a

szerbek lassú fogyásaért az elmúlt évtizedben. Szállásterületi elhelyezkedésük jelentősebb mértékben nem változott az 2001-es adatokhoz képest, de kisebb arányváltozásokat megfigyelhetünk. Több megye esetében a szerbek aránya, ha nem is jelentősen, de megemelkedett, mégis abszolút számuk és arányuk a társadalmon belül csökkent. 2011-ben arányuk már öt megyében is 10% fölött volt, ennek ellenére országos szinten az arányuk megközelítőleg 0,2%-kal csökkent, ez abszolút számokban mérve megközelítőleg 15 000 fős veszteség a 2011-es népszámlálás szerint. Ez egy koncentrálódó, szórványait elvesztő kisebbségi csoport képét rajzolja ki.³⁵

ábra. Horvátország statisztikai régiói 2019 után

Forrás: Državni zavod za statistiku Republika Hrvatska– (<https://www.dzs.hr/>) Szerk. Végh 2011.

³⁵ Adatok: Popis 2011. Statistička izvješća Nr. 1469 Popis stanovništva, kućanstava is stanova 2011. Stanovništvo prema državljanstvu, narodnosti, vjeri i materinskom jeziku. Zagreb 2013. p: 132.

Horvátországban az önállósodást követő (vagy eredményező) háború után a szerbek számának drasztikus csökkenésével, csökkentésével és új közigazgatási határok megvonásával – eltörölve a meglévő közigazgatási struktúrát és a kisebbségi határokat – „integrálták” az ország legnagyobb kisebbségét.

Horvátország 2013-as EU-csatlakozásával a közigazgatási kérdés területfejlesztési dimenziója került előtérbe, melynek révén az elmaradottabb országrészek fejlesztési kísérleteit igyekeztek sikeresen támogatni. Ez a szerbek szállásterületét is több elemében érintő területfejlesztési aspektus napjainkig is prioritást élvez. Az EU-csatlakozáskor Horvátország régióinak száma kettő volt, és ez egészen 2019-ig így is maradt, azonban a kontinentális területek jelentős gazdasági és demográfiai hátránya nem mérséklődött ezen időszak alatt, inkább folyamatosan emelkedtek az ezek lemaradásáról árulkodó indikátorok. 2019-ben a parlamenti választásokat követően a kormány változtatott a stratégián és a kontinentális keletet és a fővárost is magába foglaló nyugatot elválasztotta egymástól, egyúttal különválasztva a fővárost a másik három régiótól. Ezzel a kontinentális szerb szállásterület éppen abba a statisztikai régióba fog tartozni, mely a legjelentősebb fejlesztési forrásokra számíthat az elkövetkező években az EU-tól és a nemzeti büdzből is.³⁶ Tisztában vagyunk a ténnyel, hogy egy 5%-nyi kisebbség nem területfejlesztési politikai tényező, mégis úgy tűnik, hogy ez a változás segítheti a szerbek által jelenleg legsűrűbben lakott kontinentális területek társadalmi és gazdasági reintegrációját.

4. Magyarok Horvátországban a második világháborúban és az azt követő időszakban

4.1. A közép- és nyugat-szlavóniai szórványmagyarság helyzetének és társadalmi struktúráinak változása 1943-tól az 1950-es évekig

Ennek a résznek a tudományos alapját elsősorban levéltári források adják, melyeket elsősorban Zágrábban, a Horvát Országos Levéltárban kutattam a Klebelsberg Kunó-ösztöndíj támogatása segítségével 2014-ben és 2015-ben. Ezeket a kutatásokat továbbiak követték, melyek a korábbi munka eredményeit egészítették ki. Ezek keretében több intézmény levéltári anyagát dolgoztam fel a horvátországi magyarok, kifejezetten a Nyugat-Szlavónia és a Bilo-hegység területén élő magyar közösségeket érintően. Az elsődleges célom az volt, hogy a királyi, illetve a szocialista Jugoszláviában megtartott 1931. és 1948. évi népszámlálások közötti időszakra vonatkozóan precízebb képet tudjak alkotni a magyarság helyzetéről, népességszám-változásáról, hangsúlyosan

³⁶ Bár ezzel a felosztással – egy kissé módosítva – ismét létrejött a Monarchia idején meglévő Horvát-Szlavón-Dalmátországi hármas felosztás, a jelenlegi helyzetben senki nem gondol erre a párhuzamra, feltehetően az erős állami keret megléte miatt.

a második világháború idején, és az azt követő időszakban a fentebb jelzett térségben lezajlott elvándorlási folyamatokról. A kutatás másik célja az volt, hogy az 1941-es még a királyi Jugoszláviában indult népszámlálás egyes eredményeit megtaláljam, azonban ez csak részben sikerült. Az általam vizsgált archívumi anyagban erre nem bukkantam rá. Feltehetően a horvát területeken az összeírás nem történt meg még részleteiben sem, ugyanis az 1941 és 1945 között fennálló (hivatalos nevén) Független Horvát Állam (Nezavisna Država Hrvatska – NDH) statisztikai hivatala is az 1931-es census adataival (területileg és demográfiaileg átszámolva az 1941-es állapotra) dolgozott,³⁷ pedig ezen horvát államalakulat igyekezett lehetőség szerinti minden jogfolytonosságot mellőzni a két világháború között fennálló jugoszláv rendszerrel.

Az előbbi statisztikai hiátus enyhítésére a világháborús Horvátországban az állami szervek többször is felszólították a megyei hatóságokat. Összeírásokat, demográfiai statisztikát igényeltek a helyi igazgatástól, mert a kolonizációk, kitelepítések és spontán elmenekülések, valamint a folyamatosan változó frontvonalak miatt (különösen 1942 őszétől a vizsgált területen) a központi államhatalomnak nem volt hű képe az ország demográfiai és etnikai összetételének valós helyzetéről.³⁸ Sajnos egységes adatbázis nem született, és ugyan 1942-ben a horvát külügyminisztérium (MVP NDH) a belügyminisztériumon keresztül (MUP NDH) elindította a magyarok összeírását, de ez 1943 tavaszára sem történt meg, bár az ügyet egyes dokumentumok szerint a horvát fél még fontosnak, „továbbra is aktuálisnak” ítéli meg.³⁹ Ugyanakkor ennek a munkának egyes elemeire rábukkantam a belügyminisztérium iratai közt. Ezek az anyagok a daruvári körzet etnikai adatait tartalmazták (ebben a dobozban voltak még a magyar szempontból nem kifejezetten érdekes délnyugat-szlavóniai Száva mente, valamint Novska és körzetének egyes területeire vonatkozó adatok összehasonlítva, az 1931-es népszámlálás idején rögzített számokkal). Egy másik dokumentum szerint a belügyminisztérium a területi (megyei) szerveket konkrét etnikai térképek kidolgozására szólította fel (szinkulcsot és ábrázolási módot előre meghatározva) melyben hangsúlyozza, hogy a cél az áttekinthető kép kialakítása (külön kiemelve a telepes községeket, mint kvázi etnikai elemet) nem pedig a statisztikai pontosság.

A magyarok összeírása a Magyar Királyság és az NDH között létrejött lakosságcsere ügyén vált különösen fontossá a horvát fél számára, melyről még 1941-ben történtek tárgyalások Ante Pavelić, az NDH teljhatalmú vezére és a magyar kormány küldötte, Tamás Aladár között

³⁷ HRD-HDA-Državna statistika, kut 2 és 3.

³⁸ MUP-NDH-UMT 1378/1944, HDA-MUP NDH 1, U.M.T. 1324/43, Ezekben az összeírási adatokban már megjegyzésként szerepel, hogy egyes falvak, körzetek (elsősorban a középhegységi területeken) adatai nem szerepelnek, mert azok már a partizánok (vagy ahogy a források fogalmazzák a banditák) igazgatása alá tartoznak.

³⁹ MUP-NDH-UMT kut. 1. Nr. 2164/43

(KARAKAŠ 2012, SAJTI 1987). Ennek értelmében a horvát területek magyarjait arányosan magyarországi (főleg bácskai) horvátokra cserélték volna,⁴⁰ elsősorban az elüldözött szlavóniai szerbek helyére telepítve (a magyarokat más belső migránsokkal is igyekezett pótolni az NDH), de még 1941-ben megromlott a két ország viszonya a Muraköz területi hovatartozásának kérdése miatt. Így ez a lakosságcsere hivatalosan sohasem jött létre, azonban a horvát fél többször is megpróbálta feleleveníteni azt. A magyarok részben spontán kivándorlásával kapcsolatban (mely majd az 1943-as évvel erősödik fel Nyugat-Szlavóniában a partizántevékenységek erősödésével és az NDH folyamatos összeomlásával) úgy tűnik, hogy az NDH képviselői gyakran nem marasztaló segítőként léptek fel, inkább készséges kivándorlás-szervező erőként. Több esetben is automatikusan megadták a határátlépési engedélyt, már ahol a határőrizet az elégtelennél jobban működött, de gyakori volt a magyarok spontán elköltözése egyes területekről.⁴¹ Az NDH viszonya a magyarokkal nem nevezhető egyáltalán kiegyensúlyozottnak, annak ellenére, hogy alapjában véve lojálisnak írják le a magyar közösségeket, ugyanakkor folyamatosan a magyar területi igények „trójai falovaként” tekintettek rájuk. Emellett, bár politikailag ennek semmi alapja sem volt, a horvátok nem csak a Muraközt, de Baranyát és Bácska jelentős részét is magukénak érezték, sőt voltak olyan politikai körök, amelyek ezeket az igényeket, még ha csak a retorika szintjén is, de felszínen tartották,⁴² és a megoldást a magyarországi horvátokban („menteni a menthető”), azok horvátországi betelepítésben látták. Ez a horvát politikai álláspont a magyar közösségeket érintő „bánásmódban” is kifejezésre jutott.⁴³ Erről a viszonyrendszerrel tanúskodik többek között az a dokumentum,⁴⁴ melyben a Magyar Közművelődési Közösség – MKK (Mađarska kulturna zajednica) állásfoglalást és ügymenetbéli előrelépést kér néhány érzékeny kérdésben (területi szervezetek létrehozása, képviselői szabad mozgásának biztosítása, jogutódlás elismerése stb.), többek között a rivális magyar szervezet, a Nyilaskeresztesekkel való, akár fizikai összeütközéseinek a kezelésében. Nyilván a horvát

⁴⁰ A magyar-horvát lakosságcsere kapcsán Sokcsevits Dénes, a magyar-horvát kapcsolatok kiváló kutatójának és ismerőjének szóbeli közlését idézem, melyért igen hálás vagyok. „Fontos megjegyezni, miszerint a magyar-horvát lakosságcsere gondolatát hivatalos formában először nem a horvát fél vetette fel, hanem Bárdossy László miniszterelnök a minisztertanács 1941. április 21-i ülésén (MNL OL K-27 Mt. jkv. 1941. április 21.). Tamás Aladár április 19-én Pavelić-tyel Zágrábban folytatott informális megbeszélésén ugyan állítólag a Poglavnik (Pavelić minden más közjogi méltóság feletti titulusa, melyet magyarul nemzetvezetőnek fordíthatunk) beleegyezett abba, hogy a bácskai bunyevácokat az NDH átvegye, de május 13-án Bartók László zágrábi magyar konzulnak már kölcsönös kisebbségvédelmi egyezmény megkötését javasolta a magyarországi horvátok és a horvátországi magyarok kapcsán, és nem lakosságcsere! (Mol OL K-63 res. pol. 1941-67/a 292, idézi SAJTI: Délvidék 1941-1944, 87. o.)”.

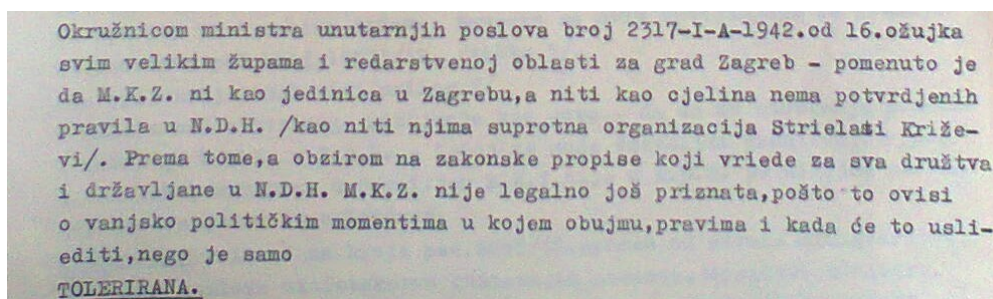
⁴¹ HRD 1491. OZNA. 03. 01. 2. Mjesečni izvještaj za siječanj 467/44

⁴² HDA, MVP NDH, kut. 6. 3556/1941, HDA, MVP NDH, kut. 6. 11396/41, HDA, MVP NDH, kut. 6. 8655/41

⁴³ HDA, MVP-NDH, kut. 6. 4758/1942

⁴⁴ HDA, MVP-NDH, kut. 6. 4758/1942

kormányzat nem kívánt állást foglalni a két magyar szervezet vitájában, ezért mindkettőt átmenetileg „megtűrtnek” nyilvánította.⁴⁵ Így ugyanazt az elvet vallotta, mint a szerb egyesületek esetében, amelyeket ugyanakkor nem alkalmazott a német egyesületek vonatkozásában. Nem sokkal ezután ugyan betiltotta a Nyilaskeresztéseket, de átmenetileg befagyasztotta az MKK addigi szervezeti struktúráját, ameddig a legalizálása meg nem történt. Ez az MKK számára azt jelentette, hogy szervezetét nem bővíthette, nem szervezhetett legálisan nagyobb gyűléseket és képviselői szabad mozgása (utazásaik) korlátozva volt.

Okružnicom ministra unutarnjih poslova broj 2317-I-A-1942.od 16.ožujka svim velikim župama i redarstvenoj oblasti za grad Zagreb - pomenuto je da M.K.Z. ni kao jedinica u Zagrebu, a niti kao cjelina nema potvrđenih pravila u N.D.H. /kao niti njima suprotna organizacija Strielasti Križevci/. Prema tome, a obzirom na zakonske propise koji vriede za sva društva i državljane u N.D.H. M.K.Z. nije legalno još priznata, pošto to ovisi o vanjsko političkim momentima u kojem obujmu, pravima i kada će to usliediti, nego je samo TOLERIRANA.

10. ábra. A belügyminisztérium válasza az MKK levelére (részlet)

Forrás: HDA – Zagreb, MVP-NDH, kut. 6. 4758/1942. 3. old.

Fordítás: „A Belügyminiszter 2317-I-A-1942 számú körlevelére hivatkozva, mely minden megyei igazgatás, valamint a Zágrábi igazgatási egység számára is kiküldetett, megállapítjuk, hogy az MKZ sem zágrábi egységére, sem teljes szervezetére vonatkozóan az NDH-ban nem rendelkezik megállapított, rá érvényes szabályokkal (akárcsak a vele szemben álló Nyilaskeresztések sem). Ezek szerint, az NDH civil egyesületeire és állampolgáira vonatkozó törvények alapján, az MKZ még legálisan nem elismert, és mivel ennek kerete, időpontja és jogi tartalma külpolitikai folyamatok (momentumok) függvénye, a szervezet csupán: TOLERÁLT.”

Ebben a dokumentumban a horvát fél számos látszat kifogást emel a magyarokkal és a közösséggel szemben, indokolva saját döntését. Az NDH mégis engedélyezte az MKK éves

⁴⁵ Így ugyanazt az elvet követte, mint gyakran a szerb egyesületek esetében, de amelyeket nem alkalmazott a német egyesületek, vagyis a Jugoszláv Királyságban létrejött és bejegyzett szervezetek nem kapták meg automatikusan az NDH-ban is a működési engedélyüket, és így a központi szervek időhúzással, az elismerés késleltetésével és akadályozásával az adott szervezeteket működésképtelenségbe taszították. Végül a két magyar szervezetből a Nyilaskeresztet betiltották, az MKK pedig 1942 áprilisában minisztériumi rendelettel elismertetett, bár tevékenységüket jelentős mértékben korlátozták és megfigyelték (KASÁŠ 1996, pp:126). A később illegálisban újjáalakult Nyilaskeresztet vezető Sütő Gyulát 1942 végén ismét kiutasítják az NDH területéről, és 1942. december 5-én Savski Marofnál elhagyja az NDH-t, német területre (ma Szlovénia) átlépve. HDA MUP NDH UMT kut. 1. 897/1943

közgyűlésének megtartását Zágrábban 1942. március 8-án. Az erről szóló jelentés már 5 nap múlva megszületett, melyben a belügyminisztérium tájékoztatta a külügyminisztériumot.⁴⁶ A zágrábi rendőrfőkapitány aláírását viselő dokumentumban az MKK taglétszámát mintegy 30 000 főre becsülik, és egyértelmű párhuzamot vonnak a német Kulturbund és a magyar MKK között, felhívva a figyelmet a Közösség további szervezetépítési szándékaira. A jelentésből az olvasható ki, hogy a közgyűlésen részt vevők többsége a Közösség vezetőjének, Horvát Jánosnak a békülékeny és a horvátokat jobb színben feltüntető véleményét kétségbe vonta. A jelentés szerint az MKK-nak két országos központja volt, az eszéki és a zágrábi, melyeket egyenrangúnak ítél meg a horvát rendészeti szerv, megemlítve, hogy a szervezeti struktúra tovább oszlik járási (kotar) és helyi szintű csoportokra. Ez azért is érdekes, mert Aleksandar Kasaš: Mađari u Vojvodini 1941–1946 című sokat idézett műve csak egy országos központját említi az MKK-nak⁴⁷ (ez a bipolaritás a Titói Jugoszláviában megalakuló Horvát Népköztársaság Magyar Kultúr- és Közoktatásügyi Egyesületek Szövetségével való összehasonlítás miatt fontos, melyre a későbbiekben kitérünk). A magyarok helyzete jól tükröződik az NDH fennállásának évfordulóján (nemzeti ünnepen) Belovárban tartott népünnepély „forgatókönyvét” tartalmazó dokumentumban,⁴⁸ amely szerint a fegyveres szolgálatokat az ünnepi felvonuláson a helyi németek szervezete követte, majd utánuk a horvát civil egyesületek következtek. A magyarok a felvonuló 25 csoport („civil” szövetségek, egyletek) közé nem fértek be, vagy nem óhajtottak részt venni, holott a magyarok száma a városban és közvetlen igazgatási környékén a németekénél jelentősebb volt.

Az MKK és az NDH közti nézeteltérések egyik legjelentősebb sarokpontja a magyarok sorozása volt. Alexandar Kasaš szerint az MKK 1941 őszén aktív propagandát folytatott azzal a céllal, hogy a horvátországi magyarok ne fogadják el besorozásukat a horvát hadseregbe. A magyar határ a Dunán és a Dráván nagyon könnyen átjárható volt, így ezt a magyarok gyakran kihasználták a behívó elkerülésére. Egyes dokumentumok szerint a kelet-szlavóniai és a szerémségi szakaszon mindennapos volt a magyarok átszökése Vukovártól délre a Szata/Sotin és Opatovac közti szakaszon.⁴⁹ A megyei (Vukovár központú Vuka megye) szervek jelezték ezt, erre válaszul a belügyminisztérium a külügyminisztériumnak szigorúbb elbánást javasol a határsértőkkel szemben.

⁴⁶ HDA, MVP-NDH, kut. 6. 8102/1942

⁴⁷ Kasaš, Aleksandar 1996: Mađari u Vojvodini 1941–1946, Novi Sad, p: 125.

⁴⁸ HDA, NDH Velika Župa Bilogora kut. 1. 17031 – IV- 1942

⁴⁹ HDA, MVP-NDH, kut. 6. 3006-I-A-1942 (kelt április 22-én 1942-ben). Ebben a dokumentumban a Duna Vukovár alatti szakaszán, a sorozás elől Magyarországra átszökött dezertőrökért a megbízhatatlan és bizonytalan határőri „elemeket” teszi felelőssé, és szorgalmazza azok megbízható németekre vagy usztasákra való lecserélését.

Iz ovoga spisa nedvoumno se opaža, da je rad pripadnika Madjarske manjine usko povezan sa radom M.K.Z. i da su sve negativne pojave posljedica rada dužnostnika M.K.Z. na terenu. Ujedno pogranični nadzor je veoma slab i nedovoljan tako, da je lagan prelaz u Madjarsku i tako omogućen prebjegavanje vojnih neposlušnika. Za, na bjegu i prelaženje u Madjarsku, koje nije dozvoljeno, uhvaćenih osoba, moli se za odredbu da li se imaju poduzeti oštrije mjere, predlog za logor i. t. d. Prileže priepisi pisma, koji osvijetljaju rad madjarske manjine pod okriljem M.K.Z.

11. ábra. Az NDH Külügyminisztériumának válasza a Belügyminisztérium számára a katonai szolgálat elől Magyarországra illegális úton átlépő szökevények ügyében (részlet)

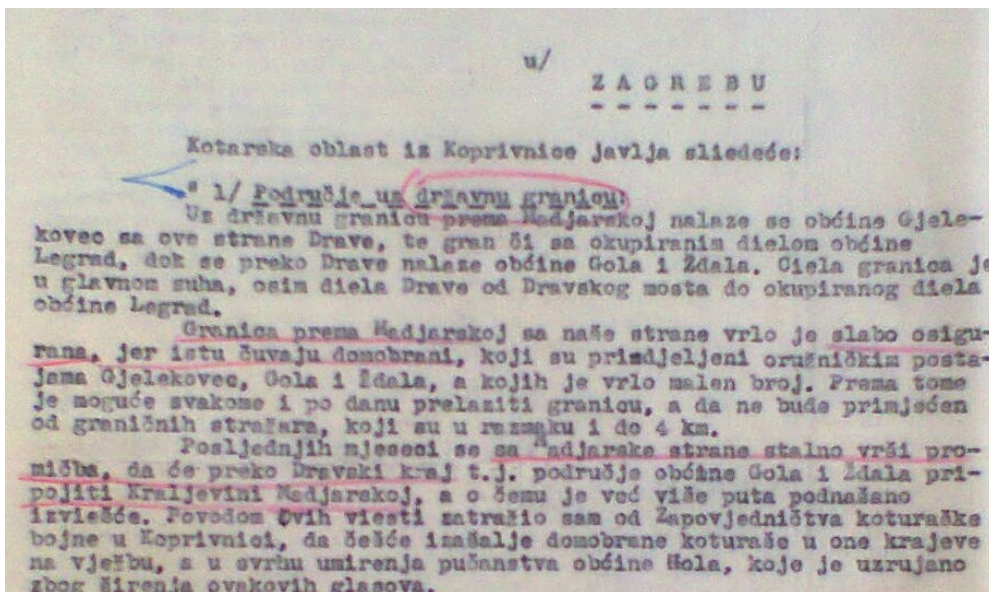
Forrás: HDA-Zagreb, MVP-NDH, kut. 6. 4758/1942. 5. old.

Fordítás: „Ebből a levélből is láthatjuk, hogy a magyar kisebbség tevékenysége szorosan összefonódik az MKK munkájával, és hogy a negatív jelenségek az MKK-képviselők tevékenységének a következményei.

Ezzel egyben a határőrizet nagyon gyenge és elégtelen, így a katonai behívás elkerülése miatti Magyarországra irányuló átszökések igen könnyen kivitelezhetőek. Ezért az illegálisan Magyarországra átlépők ügyében kérjük a szigorúbb elbánást, javasoljuk a munkatábor stb. Mellékeljük az iratokat, melyek rávilágítanak az MKK tevékenységére.”

Mivel a magyar-horvát határ 1941-et követően, Bácska, a Muraköz és Baranya déli részének Magyarországhoz csatolásával szinte teljes mértékben folyamivá vált, a dél-somogyi Zákány és Vízvár között elhelyezkedő Répás körlet szárazföldi határa volt az egyetlen jelentősebb hosszúságú (kb. 20 km), egybefüggő szárazföldi államhatár a két ország között. Ez által e szakasznak a biztonsági, katonai és stratégiai szerepe is megnőtt, és e nem túl hosszú szakasz déli, horvát oldalán éppen magyarok által jelentősebb számban lakott települések helyezkedtek el, ami tovább fokozta annak jelentőségét. A kutatott levéltári források alapján az NDH nem tartotta lehetetlennek egy magyar támadás esélyét ezen a területen,⁵⁰ bár ezt nem a külügyminisztérium, hanem a belügyminisztériumnak a területen szerzett tapasztalata és információi alapján állapították meg.

⁵⁰ MVP-NDH-1942 kut. nr. 6. 7359-I-A-1942

12. ábra. A járási (kotar) igazgatás jelentése a határvidék állapotáról Kapronca közelében (részlet)

Forrás: MVP-NDH-1942. kut. nr. 6. NR:7459-I-A-1942

Fordítás: „Kapronca körzetének kotar-i jelentése:

1/ Az állambatár menti területekről:

A magyar batár mentén a Dráva innesső oldalán belyezkedik el Gyelekovec općinája, mely a megszállt Légrad járásával batáros, míg a Dráván túl Góla és Zsdála općinái találhatóak. A teljes batárszakasz itt nagyrészt szárazföldi, kivéve a Dráva-hídtól a megszállt légrádi területekig.

A Magyarország felé eső batárszakaszunk itt a mi oldalunkon nagyon gyengén biztosított, mert azt Gyelekovec, Góla és Zsdála területén állomásozó honvédők (domobran) őrzik, kiknek száma igen alacsony. Ezért bárkinek, akár nappal is lehetséges a batár átlépése, úgy, hogy ne vegyék észre az egymástól akár 4 km távolságban elhelyezkedő batárőrök.

Az utóbbi időben a magyar oldalról állandóan olyan információk érkeznek, miszerint a Dráván túli területeket – tehát Góla és Zsdála térségét – a Magyar Királysághoz csatolják. Erről többször is jelentés született. Ezen hírek miatt a Kaproncai Biciklis Zászlóalj (koturaška bojna) irányítását kértem, hogy gyakrabban menjenek ki gyakorlatozni az érintett területre, hogy nyugtassák meg Góla lakosságát, akik zaklatottak az ilyen jellegű híresztelések miatt.”

A továbbiakban ugyanez a dokumentum elemzi az említett Góla és Zsdála települések helyzetét és közhangulatát, ugyanis mindkét településen jelentős számú a magyar lakosság, de a dokumentum kiemeli közöttük több alapvető különbséget is.

„Góla területén a lakosság szinte teljes mértékben nemzetileg jó beállítottságú, horvát érzelmű, amíg Zsdála lakossága már kevésbé erősen elküldözött Horvátország iránt. Ezért a zsdálaiak kapcsán erősebb propagandát szükséges folytatni a magyar érzelmek ellensúlyozására, megszüntetésére”.

Ezek után a dokumentum részletezi, hogy milyen káderpolitikát kellene a kérdéses területen alkalmazni, elsősorban a helyi plébános és erdész személyét érintve, akik szlovén kolonisták, a dokumentum menekülteknek (izbjeglica) nevezi őket, akik feltehetően a már említett szlovén betelepítéssel érkeztek a területre 1941 után.

Később (1943-tól) a Verőce/Virovitica környéki területek is erős áteresztképeséggel bírtak és nemcsak a menekültek, de a partizánok és az usztrasák számára is, akik a helyi magyarok segítségével szereztek be Magyarországra területéről élelmiszert és akár muníciót is.⁵¹ Ez a kettősség a magyarokat igen kellemetlen helyzetbe hozta, különösen a határ mentén, valamint azokon a területeken, melyek többször is „gazdát” cseréltek a háború folyamán. Ilyen területek és cselekmények a Papuk és a Bilo hegységekben és ezek északi hegylábi területeiken voltak jellemzőek – Orahovica, Daruvár, Voćin, Pakrac körzeteiben. Itt a terror mind a partizánok, mind az NDH oldaláról szorította a teljes lakosságot, nem csak a helyi magyarokat, akik ugyanakkor a diszkriminált szerb lakosság után a legkellemetlenebb pozícióban voltak. Ha az NDH-s usztrasa nyomásnak engedve segítettek, ellátták őket, a partizánok fasiszta szimpatizánsként tekintettek rájuk, és ez fordítva úgyszintén igaz volt. Az OZNA, a kommunista párt nemzetvédelmi részlege (Odjel zaštitu naroda) egyes dokumentumai szerint voltak helyek, ahol az usztrasák még a szerb lakoságnál is kegyetlenebbül bántak a magyarokkal.⁵² Ezt egyes belügyminisztériumi (NDH) dokumentumok is megerősíthetik, ugyanis nagyon gyakori volt a magyarok kárára elkövetett garázdaság és előfordult olyan gyilkossági eset is, melynek kivizsgálása ügyében az MKK is közbenjárt a hatóságoknál.⁵³ Különösen érdekes a magyar

⁵¹ HRHDA, 1491/OZNA 3.1 POC za Slavoniju – 087, 556/43 slika 145-146.

⁵² Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju, Broj 561/43, Dana 30. prosinca 1943, Sedmodnevni izvještaj za vrijeme od 18. do 25. XII. 43. Str. 12. Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Broj 49/44, Dana 9. I. 1944, Sedmodnevni izvještaj za vrijeme od 25. do 31. XII. 43. Str. 16

⁵³ HDA, NDH MUP UMT, kut 1. 461/1942. Pauska József (és mellette Popović Mile és Vidić Stevo) usztrasák általi meggyilkolása az iratok alapján Pauskát illetően nem etnikai indítatású volt, és bár az elkövetőket előzetes letartóztatásba helyezték, az eset mégis jól rávilágít az állampolgári jogok jelentős mértékű hiányosságára az NDH-ban. A három gyilkosság ügyét egyben kezelték, de az MKK csak Pauskát illetően kéri az ügy sürgős kivizsgálását. Érdekes, hogy a vizsgálati anyagban egyes tanúk Pauskát jellemezve

iparosok helyzete, elsősorban a molnároké, akik az élelmiszerhiányos háborús időkben nagyon nehéz helyzetbe kerültek. Mind a partizánok, mind a területen állomásozó német csapatok, mind pedig az NDH különböző katonai alakulatai (usztasák, domobranok) többször is a beszolgáltatandó mennyiségen túl⁵⁴ „zsákmányoltak” gabonát, melynek szállítására külön katonai alakulatokat rendeltek ki, de még így is jelentős volt a partizán-usztasa összeütközések gyakorisága. Különösen a vizsgált terület nyugati részén, a belovári körzetben a magyarok aránya a molnárok között meghaladta népességbeli részarányukat,⁵⁵ ami a vizsgált dokumentumokban is nyomon követhető.

1943-tól a magyarok kitelepítése/kitelepülése az NDH területéről (részben az MKK kérésére) folyamatos a partizánok által egyre inkább támadott, vagy már elfoglalt területekről. Így Kutinából, Humljaniból, Zrinskából, Veliki Grđevacról és Mali Grđevacról a magyarokat részben a kevésbé veszélyes kelet-szlavóniai területekre telepítették, míg Terezino Polje, Budakovac, Daruvar, Detkovac, Đulaves, Grubišno Polje, Garešnica, Novi Gradac, Rezovačka Krčevina, Veliki és Mali Grđevac, Velika Barna magyar lakosainak jelentős részét Magyarországra „menekítették.”⁵⁶

Az NDH által felügyelt területekhez hasonlóan a partizánok által birtokolt vidékek sem voltak a magyar lakosság számára vonzóak, ugyanakkor a partizán-kommunista nyomásgyakorlásnak részben más alapjai és céljai voltak. A partizánok ellenséghierarchiájában a dokumentumokból (elsősorban az OZNA-dokumentumokból) a legelőkelőbb hely a németeknek, majd az usztasáknak és a csetnikeknek jutott. Ezek után a politikai ellenfelek következtek (a Horvát Parasztpárt tagjai és szervezetei, akiket gyakran csak fehérgárdistáknak neveztek), majd az egyházi személyek és a klerikális beállítottságúak. A magyarok nem voltak kiemelten jelenek a „Pantheonban”, ugyanakkor társadalmi különbözőségük, Magyarország

„derék emberként” írták le, aki tagja volt a helyi paraszti mozgalomnak (seljačka zaštita, amely a polgárőrség mintájú helyi paraszti őrség volt), továbbá a horvát mozgalomnak (Hrvatski pokret) és egyben feltételezhetően az MKK-nak is. Ez a kettősség a későbbi OZNA dokumentumokban is megjelenik. Eszerint a magyarok ezeken a vidékeken elsősorban a Horvát Parasztpárttal szimpatizáltak, az MKK helyi képviselői az OZNA szerint gyakran „gyanus Maček-pártiak”.

⁵⁴ HDA NDH MUP UMT KUT.1, 564/43.

⁵⁵ Antun Toni Šramek 2005: Izvori života. Naseljavanje svetoivanskog kraja od neolitika do danas. Izdavač: Općina Sveti Ivan Žabno.pp:76.

HDA OZNA 1491-03-01-02 50. oldal

⁵⁶ HDA, MUP NDH, U. M. 653/1943. továbbá HDA, MUP NDH, U. M. Taj. br. 1323/1943 és U. M. 1331/43, valamint Marica Karakaš Obradov, 2012: Migracija mađarskog stanovništva na Hrvatskom području tijekom drugog svjetskog rata i neposredno poslije. Tokovi Istorije: 2012/1. pp: 87–105.

E menekültkérdésről lásd még: Slobodan D. Milošević, Izbeglice i preseljenci na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. pp: 80–81. A menekültek vagyoni kárpótlására vonatkozóan, valamint általában a lakosságcserekről a háború idején és utána (magyar–horvát és magyar–jugoszláv viszonylatban) lásd: Sajti Enikő, 1987: Délvidék 1941 – 1944. Kossuth Kiadó pp:85–108., illetve A. Sajti Enikő 2004: Impériumváltások, revízió, kisebbség – magyarok a Délvidéken 1918–1947. Napvilág kiadó. pp:341–363.

politikája a partizánészmét illetően, valamint az MKK, mint nemzeti és nem internacionalista szervezet (mely sokáig zártóságánál fogva egyfajta „titkos társaságként”⁵⁷ jelent meg a kommunisták szemében), területi jelenléte miatt a magyarokra egyre inkább ellenségként tekintettek.⁵⁸ Ez annak ellenére történt így, hogy az OZNA dokumentumaiból jól látszik, a magyarság viszonya a NOV-val, azaz a Népfelszabadító Hadsereggel (Narodnooslobodilačka Vojska) településenként változó, de kifejezetten ellenséges⁵⁹ ritkábban volt, mint passzív.

A partizánok lakosságot érintő céljai között nem csak az élelem, tűzifa, ruha, papír stb. beszerzése szerepelt kiemelten, hanem az ellenőrzésük alá vont területek férfi lakosságának azonnali besorozása, mobilizálása is, mely természetesen nem volt tetszésére a magyar lakosságnak sem. Ezért gyakran inkább elmenekült a partizánok elől és nem az NDH iránti bizalom miatt, hanem mert a NOV ideológiáját és így harcát sem érezte magáénak. Ezért a magyarság egy jelentős része jobb híján Magyarországra menekült és csak kisebb részük tért vissza 1945 után a harcok befejezésével az új Jugoszláviába. Ehhez hozzájárult az is, hogy a visszatérést akadályozta is az új jugoszláv vezetés.⁶⁰

A partizánok viszonya a nem délszláv népekkel a mai napig ellentmondásos. Alapvető kérdése ennek a viszonyrendszernek az, hogy vajon 1945 előtt is e nemzetiségek kitelepítését, elűzését képviselték, vagy csak később, 1944–1945 körül alakult ki ez a gyakorlatuk. A levéltári dokumentumok alapján már 1943 telén találhatunk a kollektív bűnösséget felvető és a teljes kitelepítést részben alátámasztó iratanyagot:

„Komandir pozadinske straže u Lipovcu došao je u Čeralije i govorio tamošnjim švabama da će svi bez razlike biti oterani u logor. Radi toga je nastalo veliko uznemirenje među tim švabama i prestali su sa svakim radom, samo jedu, piju i spremaju se. Ovo je jako nezgodna pojava, jer ako se nešto mislilo protiv njih poduzeti nije im to trebalo unaprijed reći i uznemiravati ih.”

⁵⁷ Véleményem szerint a magyarok között, különösen ezeken a vidékeken kevés volt a partizán-szimpatizáns, így sokáig nem tudtak beépülni az MKK szervezetébe, éppen ezért az OZNA álnév alatt működő hírszerzői sokszor megjegyzik, hogy a magyarok találkoznak, de nem tudni miről tanácskoznak és kitől kapnak utasításokat. Ez magyarázza a Petőfi Sándor nevet viselő magyar partizánalakulat megszervezésének és fenntartásának a nehézségeit is (HDA OZNA 1491-03-01-02 49. oldal), mely majd csak a bácskai, szerémségi és magyarországi magyarok jelentősebb arányú csatlakozása után válik jól működő egységgé – Nikola Anić, 2005: Antifašistička Hrvatska – Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Hrvatske 1941 – 1945. pp: 129. Aleksandar Kasaš, idézett mű pp: 144–189.

⁵⁸ HRHDA, 1491/OZNA 3.1 POC za Slavoniju 093. 554/43. oldalak: 2, 10, 105, 113.

⁵⁹ Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju, Broj 561/43, sedmodnevni izvještaj za vrijeme od 18. do 25. XII. 43. Több oldalon is megjelenik a magyarokkal kapcsolatos információszerzés.

⁶⁰ AJ, Predsjedništvo vlade FNRJ, 35-723, 35-1032, 35-1040-1044. – Közli: Marica Karakaš Obradov, 2012: Migracija mađarskog stanovništva na Hrvatskom području tijekom drugog svjetskog rata i neposredno poslije. Tokovi Istorije: 2012/1. pp: 87–105.

„A lipováci védtest parancsnoka Čeralje közösségbe érkezve azt mondta az ott lakó sváboknak, hogy mindannyiukat kivétel nélkül, táborba fogják hurcolni. Ezért a faluban nagy lett az izgatottság a svábok között, egyáltalán nem dolgoznak, csak esznek, isznak és pakolnak. Ez nagyon kellemetlen jelenség, mert ha gondoltunk is valamit tenni ellenük, azt nem kellett volna nekik előre közölni és háborgatni őket.”⁶¹

Nem történt ez másként a magyarokkal sem Belovár környékén és Monoszló (Moslavina) vidékén, ahol 1944 szeptemberében a bevonuló partizánok a ZAVNOH, azaz a Horvát Országos Antifasiszta Felszabadító Tanács (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske) döntésére hivatkozva minden 15 és 50 év közti férfinek megtiltották a kivándorlást, így azok vagy önkéntesen beléptek a hadseregbe, vagy munkatáborba hurcolták őket. A családjaikat illetően a magyarokat az alábbiak szerint különböztették meg az OZNA emberei:

„Azoknak a magyaroknak, akiknek valamely családtagjuk a partizánok oldalán harcol, nem engedélyezzük a kitelepedést, mert akkor ingóságait át kellene nekik adnunk, melyet a németek elrabolnának és háborús céljakra használnák fel. Azokat a magyarokat, akiknek valamely családtagjuk az ellenség oldalán harcol, a nép ellenségének nyilvánítjuk és akarunk ellenére is kitoloncoljuk őket. Ezek közül azok, akik katonai szolgálatra alkalmasak, koncentrációs táborokba kerülnek. Azok, akiknek senkijük sem áll katonai szolgálatban sem nálunk, sem az ellenséges oldalon, és költözni szeretnének, megtehetik, teljes vagyonelkobzás után, a férfiak ellenben koncentrációs táborba kerülnek; azoknak a katonai szolgálatra alkalmas férfi családtagjait pedig, akik ez utóbbiak közül maradni szeretnének, kötelezően a Népfelszabadító Hadseregbe (NOV) kell besorozni”⁶².

Így nem csoda, hogy a környéken erre az időszakra csak úgy emlékeznek: „*Ili Anti ili Titi, al kod kuće ne smeš biti!*“ – Azaz vagy (Pavelić) Anténak, vagy (Josip Broz) Titónak szolgálatsz, de otthon nem maradhatsz⁶³!”

Hasonló volt a helyzet Garešnica körzetében is, ahol 1944 októberében a magyarok módszeres elűldözését nem nézték jó szemmel a terület horvát és szerb (illetve cseh) lakosai és

⁶¹ Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju, Broj 563/43, Dana 22. XII 1943. Sedmodnevni izvještaj za vrijeme od 11. do 18. XI. 43. 8. old, 170-es kép.

⁶² HDA OZNA za Zagrebačku oblast, 1491, 4.0. Br. 145/29. IX. 1944. Közli: Geiger, Vladimir; Rupiće, Mate; Dizdar, Zdravko; Penava, Šimun (ed.) 2009: Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja. Hrvatski institut za povijest – Produžnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje. Slavonski Brod, 2006. pp: 45–46.

⁶³ Ezt a rövid rímert Velika Pisanica-i magyaroktól hallottam az ösztöndíj ideje alatti terepbejárásom során, Szerencsére sikerült még találni olyan idős embereket, akiknek volt közvetlen tapasztalatuk a világháború időszakáról.

gyanakvóak voltak a helyi népfelzabádító bizottság (NB, horvátul NOO a rövidítése) munkáját illetően. Ezt az OZNA nyilvános gyűlésekkel kívánta orvosolni, ahol a „népnek elmagyaráznák a magyarok elüldözésének okait és szükségességét, de erre politikailag felkészültebb, érettebb elvtárs volt szükséges, nem voltak elegendőek a helyi NOO-k vezetői”.⁶⁴

A háború befejeztével tovább zajlott a nem államalkotó nemzetek elleni nyomásgyakorlás, melynek nem csak etnikai céljai voltak, hanem ebben az állami vagyon felhalmozásának szándéka is közrejátszott, amit a tömeges vagyonelkobzások útján kívántak megvalósítani. Ezt a gyakorlatot magas rangú politikusok is támogatták a jugoszláv kommunista vezetésben, mint például Vasa Čubrilović vagy Sreten Vukosavljević. A háborús bűnöket vizsgáló bizottságok, melyek minden járásban (općina) és nagyobb körzetben (okrug) működtek, egyik legfontosabb feladata volt a háborús bűnösök tetteinek bizonyításán túl az adott személy vagyonának leltárba vétele, melyre külön formanyomtatványt is rendszeresítettek. A belovári konfiskáló bizottság nyilvántartása szerint a város magyar iparos és „vállalkozói” rétegének vagyona jelentős részben került az állam tulajdonába.⁶⁵ Feltehetően a felgyorsult eseményeknek köszönhetően Belovárban a háborús bűnöket vizsgáló körzeti bizottság a telefonigényléskor a pontos cím mellett még az egykori tulajdonos nevét és foglalkozását is (kereskedő) feltüntette.⁶⁶ A körzeti bizottság által Belovárban 1945 július 1-én keltezett háborús bűnöket és bűnösöket összegző statisztikai táblázat szerint (ez csak a bizottság által vizsgált ügyekre vonatkozott, visszamenőleges és lezárt ügyek nem szerepeltek az összegzésben) az elkövetőknél szerepel a „magyar” is az usztasa, hazai áruló – domaći izdajnik – német és olasz kategóriák mellett, de egyetlen ügy sem szerepelt az összegző listán e magyar rubrika alatt.⁶⁷ Ezt erősíti meg az a jelentés is, amely a háborús bűnöket felderítő országos központ felkérésére született meg a körzeti bizottság titkára részéről. Ebben a levélváltásban az országos központ 15 napon belül kéri a körzeti bizottságot, hogy írjon jelentést a területen élő magyarok tevékenységéről az NDH időszakában.⁶⁸ A kétoldalas jelentés egyrészt

⁶⁴HDA OZNA za Kotar Garešnicu. Közli: Geiger, Vladimir; Rupić, Mate; Kevo, Mario; Kraljević, Egon; Despot, Zvonimir (ed.) 2008: Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska, Hrvatski institut za povijest – Produžnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje. Slavonski Brod – Hrvatski Institut za povijest. Zagreb, 2008, pp: 124.

⁶⁵HR DABJ 29/ 1 Gradski NOO Bjelovar. Upravni odjel, 68 /945. ill 25/45. Bár a dokumentum nem sorolja fel a konfiskált tulajdon egykori gazdájának nemzetiségi hovatartozását, a magyar neveket, még horvátosan átírva is megismerni, ugyanakkor tisztában vagyunk azzal, hogy ez nem teljesen megbízható módszer a város magyarjait érintő vagyonelkobzási gyakorlat megállapítására.

⁶⁶ HR DABJ 29/ 1. Okružna komisija za utvrđivanje ratnih zločina Bjelovar. 53/45, ill. 57/45. Látható, hogy a népellenes cselekedetek nagyon rövid indoklással pl: csempész (švercer), hentes, kereskedő is megállták a helyüket. Külön érdekessége e dokumentumoknak a bizottságok (körzetiek és helyiek) összetétele. Egyetlen egy magyar nevet sem találunk, pedig több olyan település is van, ahol a magyarok között is találhattunk partizánokat.

⁶⁷ HR DABJ 29/ 1. Okružna komisija za utvrđivanje ratnih zločina Bjelovar 71/45.

⁶⁸ HR DABJ 29/ 2. Okružna komisija za utvrđivanje ratnih zločina Bjelovar 4807/1945

körzetenként felsorolja a magyarok számát, majd jellemzi a terület magyar lakosságát. Ez a rövid jelentés tulajdonképpen felsorol minden jellemzőt a nyugat-szlavóniai és a Bilo-hegységi magyarságról, és a kollektív bűnösség egyértelmű cáfolata:

„..... E bizottság számára ismert, hogy e vidék magyarjai a megszállás idején az MKK keretében szerveződtek, e területen nem volt kiemelkedő vezetőjük, hanem Zágrábból küldötteken keresztül kapták az utasításukat. Kétségtelen, hogy az itteni magyarok nagy része fasiszta orientációjú volt, és üdvözölte a német hadsereg kezdeti sikereit, de később egyesek kijózanodtak, a horvátokkal és szerbekkel való békés együttélésre törekedtek. Az általunk felügyelt vagy felszabadított területeken a hadseregünk számára minden szükséges dolgot átadtak, de ellenálltak a besorozásnak még akkor is, ha ezért a kitelepítés áldozatát vagy a munkatábori szolgálatot kellett volna vállalniuk. Még a megszállás időszakában jelentős számú magyar költözött át Magyarországra. Jelenleg kis számú magyarság él a területen, főleg azok, akik nem ellenkeztek a NOV-ba való besorozással, mobilizációval.

E vidék magyarjai meglehetősen magas kulturális szinten voltak, és ismert, hogy gazdaságaik a mi népeink számára mintául szolgáltak.

A magyarok között háborús bűnös a mi vidékünkön nincsen. Általánosan megállapítható, hogy e vidék magyarjai nem voltak a jugoszláv hadsereg ellenségei, sem pedig a zsidók, szerbek és a haladóbb szellemű horvátok üldözésében nem vettek részt.

Amint megérkeznek a vonatkozó jelentések a területi bizottságainktól, azokat rendelkezésükre bocsátjuk.”⁶⁹

Mindezek ellenére 1944-től már szervezeten a magyarokat is koncentrációs táborokba zárták. Bár nem beszélhetünk kifejezetten magyarok számára létrehozott táborról Horvátország területén, mégis jelentős számban találhattunk magyarokat még 1945 nyarán is e táborok nyilvántartásaiban. A legjelentősebb tábor, melyben magyarokat is őriztek, Velika Pisanicán volt. Itt 1945. június 6-án magyarok és németek együtt 185-en voltak fogva tartva.⁷⁰

Természetesen a Vajdaság területén, de már akár a Drávaszögben is, ahol jelentősebb számban éltek magyarok más volt a helyzetük. Általában véve elmondható, hogy az 1945 előtti állami keretek között a nyugat-szlavóniai és a Bilo-hegységi szórványmagyarság teljesen más

⁶⁹ HR DABJ 29/ 2. Okružna komisija za utvrđivanje ratnih zločina Bjelovar 250/1945, keltezése: 1945. XII. 31.

⁷⁰HDA 421, 5/128, Javni tužilac okruga Bjelovar, broj: pov. 36/45. Közli: Geiger, Vladimir; Rupić, Mate; Dizdar, Zdravko; Penava, Šimun (ed.) 2009: Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja. Hrvatski institut za povijest – Produžnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje. Slavonski Brod, 2006. pp: 230.

helyzetben volt, mint a bácskai vagy a baranyai tömbmagyarság. Ugyanakkor 1944 után a partizánok „azonos mércével mérték” minden magyart és ez a mérce bár mindenhol alaptalanul szigorú volt, különösen a fent említett területek szórványmagyarsága számára bírt végzetes következményekkel.

A háború után teljesen más helyzetbe került a Daruvár és Belovár között elhelyezkedő nyugat-szlavóniai és Bilo-hegységi magyar szórvány. Amíg 1941 és 1945 között e két terület része volt a négy horvátországi szórványnak (Nyugat-Szlavónia, Bilo-hegység, Kelet-Szlavónia és Szerémség), addig 1945 után az egyik legmegtépezottabb szórványává vált a jugoszláviai magyarságnak, melynek központja a vajdasági tömbmagyarság lett. E szórvány a horvátországi, magyarok lakta területek közt is periférikus elhelyezkedésűvé vált, lévén az országos központ egy másik tagköztársaságban (a szerbiai Vajdaságban) volt.

4.2. Kolonizáció az NDH-ban és a magyarok

E kötet első fejezeteiben nagy teret szenteltem azoknak az általam fontosnak tartott kivándorlási hullámoknak, melyek végül a kontinentális horvát területek nagy részét demográfiaileg jelentősen erodálták. Nem ejtettem viszont szót a horvát területek közötti állandó belső lakosságelosztási folyamatokról, melyek különösen az oszmán és a posztoszmán időkben kaptak nagyobb figyelmet. Gondolok itt a horvát etnikai terület változásait előidéző migrációs hullámokra, a horvát etnikai terület változására és a történeti horvát diaszpóra csoportok kialakulására, de még inkább a szűkös erőforrásokkal rendelkező, viszont jobban védhető dinári magterület és a sokkal kedvezőbb gazdasági fejlődési pályát befutó, jóval nagyobb embertömeget eltartani képes, ugyanakkor a háborús pusztításoknak sokkal inkább kitett közép- és kelet-horvátországi részek közötti, észak-északnyugat felé irányuló állandó lakosságtranszferre. Nem kívánok ugyanis ebben az igen kiterjedt kutatási témában olyan ismereteket feleleveníteni, amelyeket igen magas színvonalon kifejtettek magyar nyelven mások, elsősorban történészek, szélesebb kontextusban bemutatva a magyarországi horvátok történetét (SOKCSEVITS 2004, 2011, KITANICS 2014). A kontinentális rész tehát vonzotta a bevándorlókat és kialakított egy sajátos szlavóniai öntudatot is, éppen a Bosznia területéről betelepülő horvát csoport, a sokácok révén. A kolonizációk, betelepülések és betelepítések tehát a Száva, Duna és Dráva által határolt területre vonatkozóan jóval tágabb keretek között vizsgálhatók. Mivel azonban most kiemelten az NDH kolonizációs ügyeivel foglalkozunk a horvátországi magyarok szemszögéből, azt még szükséges megemlíteni, hogy hasonló tömeges letelepítés zajlott szinte ugyanezen a területen már az első világháborút követően megalakult SZHSZ Királyságban is. Ennek a földreformnak és kolonizációnak a kedvezményezettjei azonban nem a horvátok, hanem elsősorban a szerbek voltak. Ez a földreform és kolonizáció azonban nem járt átütő sikerrel, ugyanis nagyon elhúzódtott és több

szakaszra oszlott a Jugoszláv Királyság fennállása alatt (ŠIMONIĆ–BOBETKO 1997). Ennek a földreformnak az elsődleges célja a nagybirtok megszüntetése és egy erős középparaszti réteg létrehozása lett volna, szélesebb kisparaszti és zselléri rétegeknek való földjuttatással egyetemben, de ezek a célok nem teljesültek maradéktalanul. Ennek a kolonizációnak a szerb etnikai elemet megerősítő hatása ellenérzést váltott ki szélesebb horvát rétegekben. Bár igaz, hogy egyes szociális elemeiben ez a telepítési politika hasonlított az NDH kolonizációs lépéseire (BALTA 2001), de nemzetiségi szempontból éppen ellenkezőleg, a horvátok etnikai megerősítését célozta.

Érdekes tény, hogy a zágrábi Horvát Állami Levéltár adatai között a magyar kitelepítési és betelepítési ügyeknek nincsen saját csoportjuk az iratokban, holott a németeknek (a kitelepítetteknek) van, ugyanúgy a Szlovéniából (ekkor a Harmadik Birodalom, korábban a Habsburg örökös tartományok része) kitelepített szlovénokat és horvátokat is külön kezelik az iratok. Ez azt feltételezi, hogy Magyarország felől a betelepülők száma alacsony (néhány esetben fellelhetjük őket a dokumentumok között, főleg baranyaiak és észak-bácskaiak, például bácsalmásiak⁷¹) volt, másrészt a magyar kitelepülők sem a tervezett lakosságcsere formájában, szervezeten hagyták el Horvátország területét. Úgy tűnik, hogy ez a migrációs folyamat a korábban már sejtetett módon, a partizán és usztasa irányítás közti szorongatott helyzet miatt 1943 és 1945 közti időszakban erősödött fel. Feltételezhető az is, hogy a magyarok NDH-ban tervezett kitelepítése körül keletkezett iratanyagot az 1950-es években kivették a Kolonizációs Hivatal dokumentumai közül és Belgrádban vagy valamely partizán levéltárban helyezték el a többi magyarra vonatkozó iratanyag között. Erre utal az a dokumentum is, amely a Kolonizációs Hivatal iratanyagának lefoglalásakor keletkezett a partizán közigazgatás alatt, melyben megemlítik, hogy az iratok között a magyarokra vonatkozó dokumentumok is vannak.⁷² Ez párhuzamos azzal a feladatkörrel, amely a Kolonizációs Hivatal államközi lakosságcsere-kel megbíztott osztályára (Odjel za međudržavno preseljenje) hárult. E feladatkör a magyar kitelepültek teljes vagyoni kataszterének leltárba vételére, gondozására, a kitelepítettek névsorának összeállítására, és az egykori magyar vagyona igényt tartó kolonisták iratanyagainak

⁷¹ Ilyen pl. Petrić Beno személye, ügye a HR-HDA-246-Zavod za kolonizaciju NDH 13-as dobozban 10016-1942-as iratszám alatt.

⁷² Mivel nem sikerült a teljes Kolonizációs Hivatal levéltári állományát áttekinteni nem kizárt, hogy a nem átvizsgált dobozok valamelyikében ott van a magyarokra vonatkozó kitelepítési adatbázis, de ezt nem tartom valószínűnek, ugyanis az NDH által ellenőrzött kitelepítés a Horvátországot elhagyó magyaroknak csak a kisebb részét (az észak-boszniai, a Brčko közelében és Zsupanya körzetében található magyar kolóniákat) érintette ez a szervezett kitelepítési forma. Másrészt amennyiben ez valamely formában ott lenne, azt a katalógus jelezne, ahogy jelzi a német kitelepülők ügyeinek a levéltári helyét és a szlovén területekről betelepített horvátok és szlovének iratanyagainak is az elhelyezését.

rendezésére vonatkozott.⁷³ Az sem elképzelhetetlen, hogy a kitelepített magyarok iratanyagát megsemmisítették a későbbi visszatérésük megakadályozása céljából, ugyanis ezt a németek kapcsán számos esetben alkalmazták a partizán közigazgatás alatt álló területeken, de később a kommunista Jugoszláviában is⁷⁴ az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején.

Az NDH horvát kolonizációs politikája nagyon hasonló módszerekkel, és az etnikai kizárólagosság szem előtt tartásával ment végbe, mint az első világháborút követő jugoszláv kolonizáció. Ez pedig az etnikailag tiszta területek létrehozása, először a szerb szórványok megszüntetésével (Budimci, Poganovci, Gradina, Budakovac, Belovar környéke) majd a magterületek fokozatos erodálásával (Duna menti, szerémségi szerb települések), a belső és külső kolonizáció segítségével. A belső (NDH határain belüli) kolonizációnak 3-4 fő irányát láthatjuk.

Az első esetben a helyi lakosság között osztják meg a kitelepített (elsősorban szerbek) vagyonát és termőföldjét. Ez a gyakorlat különösen Verőce környékén, a belovári körzetben és Közép-Szlavóniában érvényesült, ahol a szerbek kisebbségben voltak, bár ide is telepítettek távolabbi belső területekről. Itt a magyarok egyetlen dokumentált esetben sem igényeltek vagy kaptak földet.

A másik kolonizációs embertömeget a túlnépesedett nyugat-horvátországi területek és a kifejezetten hátrányos helyzetű horvát többségű dalmát és hercegovinai területekről betelepítettek adták. Ezek esetében szinte már elvárás volt, hogy katolikusok és horvátok legyenek, így magyarokat csak abban az esetben fedezhetünk fel ebben a tömegben (több tízezer emberről beszélünk), ha már asszimilálódtak (ez csakis névelemzési módszerrel vizsgálható, de ez az identitásról nem ad valós képet). Néha előfordul a közelből telepítettek körében egy-egy magyar család (ahol még a magyar helyesírás szabályainak megfelelően írt nevek azt feltételezik asszimilációjuk kevésbé volt előrehaladott).

Érdekes, Magyarországot érintő kérdés a tervezett horvát-magyar lakosságcsere kapcsán, amely végül nem jött létre, hogy voltak bizonyos magyarországi családok, akik részt vettek az NDH kolonizációjában. Az NDH letelepítést szabályozó törvényei szerint a betelepülőknél (vagy helyi birtokfoglalóknak, privilegizáltaknak) mindenképpen bizonyítaniuk kellett a horvát származásukat. Ezért joggal feltételezhetjük, hogy az itt fellelt magyar betelepülők, a magyarországi horvátok köréből kerültek ki.

⁷³ A HR-HDA-246-Zavod za kolonizaciju NDH, 6-os doboz, 2375 – I. – 44 es számú titkosított dokumentum 4. oldala, a Kolonizációs Hivatal egyes részlegeinek feladatmegosztásáról.

⁷⁴ A témát érintő dokumentumok kapcsán lásd: Geiger, Vladimir; Rupić, Mate; Dizdar, Zdravko; Penava, Šimun (ed.) 2009: Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja. Hrvatski institut za povijest – Produžnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje. Slavonski Brod, 2006. pp: 230.

Ahogy már említettem, a horvátországi magyarok az NDH földreformjában és kolonizációs politikájában nem szerepeltek a kiemelt társadalmi csoportok között. Magyar nevekre a „földosztás” kapcsán nagyon ritkán akadhatunk, vagy ha igen, már észrevehető az asszimiláció előrehaladottsága (már nem magyar helyesírással írt magyar családnevek, horvát keresztnevekkel, nem József, hanem Josip, nem János, hanem Ivan stb.). A ritka magyar kolonisták általában a helyi földigénylők közül kerülnek elő, számuk elenyésző. Egyébként is a helyi földigénnyel élők támogatása mindig szerényebb volt a telepített kolonisták (nyugat-horvátországi vagy dinári területekről beköltözők) támogatásánál (kivételt ez alól az uradalmak és a zsidó nagybirtok felosztásánál találhatunk). Elsősorban a Hrvatsko Zagorje területéről származók, és a dinári vidék lakossága volt kiemelten érdekelt⁷⁵ és támogatott a földosztásban/kolonizációban. A bosnyák helyzetet külön földreform kezelte (begberlukok és más oszmán időszaki tulajdonosi rendszer), ebben magyar érdekeltséget nem találhatunk.

Több dokumentum szerint is a telepítés határfoka alacsony volt, hiányozta lebonyolításához szükséges hozzáértés, nem volt jó a kolonisták kiválasztásának módszere, gyakori volt az, hogy az ingatlanokat szándékosan lelakták, majd továbbálltak, de még a birtokba kapott földekkel való visszaélések is előfordultak (kiadták helyi középbirtokosoknak,⁷⁶ zsebszerződést kötve). Magyarország és az ottani nagyobb létbiztonság (nem voltak partizán rajtaütések) szerepe észrevehető a határ menti zónában. Néhányan a Szerémségben a betelepített horvátok közül Magyarországra jöttek vendégmunkásnak, mert jobbnak és biztosabbnak bizonyult a megélhetés a helybeli mezőgazdasági munkánál.⁷⁷ Amennyiben ezt az NDH Kolonizációs Hivatalának a visszaéléseket sikerült felfednie, a kiosztott földet elkobozták, az ottmaradt családot kiköltöztették.⁷⁸

A kolonisták támogatásának mértéke igen magas volt, általában a nyugat-horvátországiak saját eredeti telek- és ingatlanméretével összehasonlítva a letelepedésükkor 8–12-szer nagyobb

⁷⁵ A kolonizációban részt vevők között a horvát származáshoz nem férhetett kétség, de különösen előnyben részesültek az usztasa párt tagjai, valamint a valamely fegyveres alakulatban szolgálók és családtagjaik. Vannak olyan dokumentumok is, melyek rokonoknak igényelnek kolonizációs földterületet a honvédszolgálat (domobranstvo) ürügyén. HR-HDA-246-Zavod za kolonizaciju NDH, 12-es doboz 4378/42

⁷⁶ Vannak olyan dokumentumok is, melyben a kapott vagyonnal való kereskedelemre derül fény, melyben a haszonélvező („földorgazda”) a helyi szerb birtokos. Tehát az elűdözött szerbek földjének haszonélvezői végső soron a helyi szerb kereskedő-középbirtokosi réteg is lehetett. HR-HDA-246-Zavod za kolonizaciju NDH, 14-es doboz 18068. sz. dokumentum.

⁷⁷ A mezőgazdasági termésekre az NDH központi agrárigazgatása (mint felvásárló) és a partizán gerillák is egyaránt igényt tartottak, ezért a betakarítás és a terménytárolás több területen is a rendvédelmi erők felügyelete mellett zajlott már 1942-től. Ebben a bizonytalanságban nem csoda, hogy gyakori a menekülés különösen a Szerémségben, Nyugat-Szlavóniában és a boszniai hegyekkel szomszédos Száva menti területeken.

⁷⁸ HR-HDA-246-Zavod za kolonizaciju NDH, 12-es doboz 12/42, 4278/42, 267/42-es dokumentumok.

birtokot kaptak jobb felszereléssel, nemegyszer igásállatokkal. Habár a termőföldek minőségét nem tüntették fel, valószínű, hogy a nyugat horvátországi podzolos talajok termésátlagait tekintve (melyek a szlavóniai talajokétól messze elmaradnak) a régi és új birtok mérete és minősége közötti aránykülönbség még magasabb. A Kolonizációs Hivatal még a költözés költségeit is átvállalta! A dinári területekről telepítettek (Hercegovina, Dalmát hegyvidéki területek) esetében ez az aránytalanság a kiindulási és fogadó területek mezőgazdasági potenciálja közti még jelentősebb különbség miatt ennél is nagyobb. Ezek ismeretében nyilvánvaló, hogy a terület magyar lakossága milyen nagy hátrányban volt 1941 és 1945 között az agrárágazatban.

A Kolonizációs Hivatal anyagai között megtalálható könyvek és füzetek mindegyike a kitelepítettek és a kolonisták névsorát, adatait, ingó és ingatlanvagyonuk leltárba vételét tartalmazzák. Több ilyen könyv átvizsgálása után sem találhatunk magyar csoportokat (egyes magyar példákat igen (pl. Sabo, Karakaš, Kavaš, Kolbas stb.), de ezt csupán a névelemzéssel lehetne tovább vizsgálni, ami viszont nem megbízható.⁷⁹

Megjegyzendő, hogy a nyilvántartásokat területenként másképpen vezetik, de maga a nyomtatvány megegyezik. Van, ahol feltüntetik a származási helyet, van, ahol nem. Ebből gondolhatunk arra, hogy akkor nem, ha a két település megegyezik, ugyanakkor több esetben akkor is feltüntetik, ha megegyeznek egymással. Sok esetben nincs kitöltve a családra vonatkozó rubrika (feleség, gyermekek, esetleg más eltartottak száma) és ezek a központi könyvben – (ellenőrizve több helyen is) sincsenek feltüntetve.⁸⁰ A családi állapottól és az eltartottak számától függően a kolonizációval érintett (kolonizált) népesség a könyvben szereplő mintegy 10.000 helyett akár a 40 000 főt is elérhette.

Sajnos az NDH fennállása idején történt kolonizáció egységes módszertanon alapuló vizsgálatát még nem végezték el (sem szerb, sem horvát részről), pusztán csak a nettó számok kapcsán lánognak fel tudományos és féltudományos viták horvát és szerb oldalon.

Az NDH viszonya a horvátországi magyarokkal teljesen egyértelmű: a kolonizációs politika a szlavóniai területeken tovább rontotta a Jugoszláv Királyság alatti hátrányos gazdasági és társadalmi helyzetüket. A kitelepítés/lakosságcsere tervezete elősegítette elvándorlásukat, mely többször is a Magyarországhoz kötődő gazdasági érdekük előtérbe jutásával párosult a háborús szükségállapotok idején (csempészés, magyarországi idénymunka stb.). Az egyre erősödő partizán hatás erre a társadalmi folyamatra épült rá, melyben egyértelmű volt, hogy a magyarok többsége nem tudott azonosulni a partizán ideológiával és a katonai szolgálattal (legalább annyira, amennyire az NDH ideológiájával sem). Ennek köszönhetően 1942-től egyre erősebb

⁷⁹ HR-HDA-246-Zavod za kolonizaciju NDH, 81/246 könyv

⁸⁰ HR-HDA-246-Zavod za kolonizaciju NDH ZKZ-NDH 46/246

hullámokban⁸¹ jelentkezik a magyarok elvándorlása Magyarországra. Visszatérésüket a szocialista Jugoszláviát előkészítő partizán mozgalom politikája (kollektív bűnösség elve etnikai alapon, vagyonelkobzás etnikai színezete, magánvagyon megszüntetése) ellehetetlenítette, vagyoni kárpótlásuk jogi alapjai és dokumentumai megsemmisültek.

4.3. Adatok a horvátországi magyarokról a második világháborút követő évtizedben – szervezet, kultúra, oktatás

1949. november 27-én, Eszéken megalakult a Horvát Népköztársaság Magyar Kultúr- és Oktatásügyi Egyesületek Szövetsége (HNMKOESZ), amely a korábbi MKK feladataival egyező kulturális tevékenységet végzett, központja Eszéken volt. Az 1941 és 1945 között fennálló állapothoz képest ez jelentős változást jelentett, ugyanis a zágrábi központ megszűnésével a vizsgált szóránymagarság nagyon is előnytelen helyzetbe került.⁸²

Ha megvizsgáljuk a HNMKOESZ megszervezése utáni területi fejlődés irányait, egyértelműen kirajzolódik, hogy a területi szervezetek létrehozása tekintetében az eszéki központtól való távolság és a magyarok létszáma egyformán fontos volt. A Szövetség elsődleges munkája az 1950-es években a területi csoportok megszervezésén túl⁸³ a magyar sajtótermék (Magyar Néplap) létrehozása és annak terjesztése volt.⁸⁴ A magyarok tevőleges részei voltak az államszocialista rendszer szövetének, hivatkozva a népfelszabadító harcban (NOB) való részvételükre. Láthatjuk, hogy a majd 1952-ben felállított bolmáni emlékmű létrehozásában a magyar kultúregyesületeknek komoly anyagi, szervezési és tudományos szerepük volt.⁸⁵ A bolmáni ütközet volt az, amely a Petőfi Sándor partizánegység legkomolyabb háborús cselekedetei közé tartozott, annak ellenére, hogy ebben a csatában az alakulat jelentős veszteségeket szenvedett, melyeket később sem hevert ki, és végül egy másik zászlóaljhoz csatolták. Erre az emlékezetre mégis szüksége volt a magyar közösségnek hűségessége bizonyításának megerősítéséhez a kollektív bűnösség és kitelepítési szándékok újjáéledése után,

⁸¹ Az első spontán, jelentősebb számú magyar csoportokat érintő kitelepülések a Verőce és a Belovár között elhelyezkedő magyarok lakta településekről történtek, még 1942 nyarán. Bár ismerünk 1941-es adatokat is az NDH területéről, de azok még elszigetelt, nem tömeges Magyarországra költözésről árulkodnak. 1942 után pedig jellemzően a két rossz megoldás helyett inkább a kivándorlás választják a magyarok Horvátországban (Ozna 03-14-01). Ezt követően a Dráva mentén élő magyarok vándoroltak ki (Ozna 02-26 58 – 60 oldalig). Ezzel pedig megsemmisült a zömmel a XIX. században létrejött horvátországi magyar szállásterület a nyugat-szlavóniai és nyugat-horvátországi vidékeken.

⁸² Belovár és Daruvár is közelebb helyezkednek el Zágrábhöz, mint Eszékekhez és ez a távolságkülönbség az 1950-es években még jelentősebbnek számított.

⁸³ HR-DAOS-0438 Savez Mađara Hrvatske Osijek – Osijek opći spisi 1. doboz – 49-50, 58, 368, 529, 530,539/50

⁸⁴ HR-DAOS-0438 Savez Mađara Hrvatske Osijek – Osijek opći spisi 1. doboz – 49-50, 368, 378, 398, 399, 459/50

⁸⁵ HR-DAOS-0438 Savez Mađara Hrvatske Osijek – opći spisi 1. doboz 512/1/50 Vojna pošta

1945-öt követően.⁸⁶ Minden elemet ki kellett használni a barátság-testvériség eszméjéhez való hűség bizonyítására. Ez különösen Magyarország 1948 utáni nemzetközi elszigeteltségből fakadt. A magyar közösség folyamatosan pamfletekben határolódott el a magyarországi reakciósztálinista politikától és biztosította hűségét Tito és Jugoszlávia irányában.⁸⁷ Ez annak ellenére így volt, hogy a magyar közösség továbbra is csak korlátozottan fogadta el a diszkrimináció évei után az államhatalmat.⁸⁸

Már 1951-ben megindul a helyi magyar tannyelvű iskolák, magyar tagozatok alapításának és a tanárhiány enyhítésének folyamata. Ebből is a nyugat-szlavóniai magyarság periférikus helyzetére következtethetünk. Ugyanis annak ellenére, hogy a vizsgált magyar közösség a kelet-szlavóniaival összehasonlítva nem képviselt szerényebb tömeget, mégis ez utóbbiak tanítók iránti igényei elsőbbséget élveztek.⁸⁹ Talán ennek eredményeként a késve induló nyugat-szlavóniai magyar osztályok, érdeklődés hiányában (a szülők kezdeményezésére!) az 1950-es évtized végére megszűnnek, anyanyelvi többletórákra redukálódnak.⁹⁰

A Szövetség 1951. október végi jelentésében a következő adatok szerepelnek:⁹¹

- 32 egyesület, ebből három nem működik, a belovári körzetben 4 található;
- a négy működvelő csoportból mindegyik Baranyában működik;
- az összesen 27 iskolából (kb. 1600 tanuló) kettő van a belovári körzetben (Eszéken hat, Pélmonostorban 18, Vukováron egy);
- a tanítók száma 34, ebből három tanár;
- magyar nyelvű középiskola a Horvát Népköztársaság területén nincs, akik ilyenbe járnak, mind a Vajdaság valamelyik intézményét veszik igénybe.⁹²

⁸⁶ HR-DAOS-0438 Savez Mađara Hrvatske Osijek – Osijek opći spisi 2. doboz 578/51

⁸⁷ A Szövetség a bolmáni csata hőségnek, Kis Ferencnek az özvegyét hivatalosan is támogatta, így pl. többször közbenjárt az özvegyi nyugdíj megítélése érdekében. Az özvegy nem volt ugyan a háborús hőssel hivatalos házassági kapcsolatban, de ez az özvegyi juttatásoknak nem is volt feltétele. Ez a segítség is a magyarok NOB-ban való részvételének hangsúlyozására szolgált elsősorban. HR-DAOS-0438 Savez Mađara Hrvatske Osijek – Osijek opći spisi 2. doboz 594/51

⁸⁸ HR-DAOS-0438 Savez Mađara Hrvatske Osijek – Osijek opći spisi 2. doboz 600/51. A dokumentum a bolmáni csatáról szóló kiadvány Velika Pisanicában való terjesztésének nehézségeit említi, valamint a helyi „Kalász” kultúregyesület megalakításáról számol be az eszéki központnak. Ebben többek között azt írják, hogy „a gyülekezeten (gyűlésre gondol a levél írója) többen is lettünk volna, de hát sokan félnek, hogy ennek következményei lehetnének”, illetve megjegyzik, hogy „a nép valahogy fél tőlünk, kommunistáktól”.

⁸⁹ HR-DAOS-0438 Savez Mađara Hrvatske Osijek – Osijek opći spisi 2. doboz 576/51

⁹⁰ HR-DAOS-0438 Savez Mađara Hrvatske Osijek – Osijek opći spisi 6. doboz 215/1958

⁹¹ HR-DAOS-0438 Savez Mađara Hrvatske Osijek – Osijek opći spisi 2. doboz 524/51

⁹² A közép és felsőiskolákra vonatkozó megjegyzések egy másik dokumentumból valók. HR-DAOS-0438 Savez Mađara Hrvatske Osijek – Osijek opći spisi 2. doboz 443/51 Ez a dokumentum egy bővebb jelentés az Horvát Népköztársaság Oktatási Tudományos és Kulturális Tanácsának. Itt már a jelentést nem a kisebbségi területek, hanem az államigazgatási körzetek szintjén teszi meg a Szövetség, és jól látszik, hogy

Érdekessége ennek az 1951-es évnél, hogy a fiumei magyarok spontán megalapítják saját egyesületüket, és jelentkeznek az eszéki központi szervezetbe.⁹³ Ez is előrevetíti az urbanizációsnak a városi magyarság kialakulásához vezető a későbbi folyamatait.

A Szövetség folyamatosan próbálta gyarapítani iskoláinak és kultúracsoportjainak számát: 1952 végén Belovár körzetében már 5 csoport működött (Novi Gradac, Kreštelovac, Daruvar, Bedenik, Velika Pisanica), a magyar iskolások számát pedig a nyugat-szlavóniai körzetben (Verőce, Daruvár, Belovár körzeteiben) 323-ra teszik.⁹⁴ Az erősen asszimilált magyarság falvaiba külön tanítókat kérnek (Brekinjska és Pašijan), akik legalább a magyar írást és olvasást megtanítják.

Itt, az oktatásügy kapcsán szükséges megjegyezni, hogy a nyugat-szlavóniai és Belovár környéki magyarság nagy része a XIX. század végén kitelepülő dunántúliakból kialakult etnikai szórvány volt, nagyrészt katolikus vallású magyar csoportok alkották. A Drávaszög és az Eszéktől délre elhelyezkedő kelet-szlavóniai és szerémségi magyarok viszont már évszázadok óta (határozottan preoszmán elemeket tartalmazó) helyben élő etnikai csoport. Ez utóbbi hitéletében a reformáció igen fontos alapot jelent, az itteni magyarok a XVI. században tértek át a református hitre (VÉGH 2009). Az itteni oktatási gyakorlat és tradíció, valamint a Dráva magyar oldalán elhelyezkedő oktatási-vallási infrastruktúrához való kapcsolódás nagyban segítette ezt a kompakt magyar csoportot nyelvi, nemzeti és vallási identitásában megmaradni (ÁCS 2015, ÁCS 2017d, ÁCS 2017b, ÁCS 2021). Ez a különbség a két csoport között kihatott a XX. századi asszimilációjukra, társadalmi ellenállóképességükre és kapcsolataikra a magyarországi, Dráván túli területekkel.

Egy 1952. november. 6-án keltezett általános jelentés jellegű dokumentumban,⁹⁵ illetve annak talán mellékletként szolgáló részében érdekes adatsor jelenik meg, vélhetően egy 1940–1943 közötti adatbázis része, amely a horvátországi (szlavóniai és szerémségi) magyarság létszámáról közöl településenkénti bontásban pontatlan becsléseket. A dokumentum alapján arra

Belovár és Eszék között Alsómiholyác kivételével a magyar kulturális-oktatási infrastruktúra, a magyarok szórványának jelenléte ellenére több helyen is nemhogy hiányos, de nem létezik. Ezért nehéz lenne hibáztatni a Szövetséget, és az államapparátust is csak annyiban, hogy azoknak a képviselői voltak, akik az itteni magyarság asszimilációja, diszkriminációja (elüldözése, kitoloncolása stb.) céljából néhány éve még lépéseket tettek. Így ezen szórványterületek magyarsága ún. kriptomagyarra majd horváltá asszimilálódott.

⁹³ HR-DAOS-0438 Savez Mađara Hrvatske Osijek – Osijek opći spisi 2. doboz bb/51 Ez a dokumentum 101 nevet is tartalmaz, akik mind kifejezték hajlandóságukat a magyar egyesület megalakítására Fiumében.

⁹⁴ HR-DAOS-0438 Savez Mađara Hrvatske Osijek – Osijek opći spisi 3. doboz 10/8/1952 sajnos e dokumentumnak nincs feltüntetett száma, több dátum is szerepel rajta, az írógéppel megjelölt 1951. nov. 23.

⁹⁵ A dokumentumon sajnos nincs levéltári szám feltüntetve, de a HR-DAOS-0438 Savez Mađara Hrvatske Osijek – Osijek opći spisi 3. dobozban az 550/1952 és 560/1952 jelzetű iratok között található ezek a lapok, különállóan nem fűzve egyik másik dokumentumhoz sem.

lehet következtetni, hogy ezt az adatbázist az MKK készítette,⁹⁶ vagy belső felhasználásra, vagy a tervezett lakosságcsere esetére saját adatbázisaként (az NDH általam kutatott forrásai nem tartalmaztak ilyen jellegű, vagy ehhez hasonló adatokat). Így ez a legteljesebb és eddig egyetlen adatbázis az NDH ideje alatti szlavóniai magyarság számát illetően. Mivel ennek az adatbázisnak egyes elemi 1940-43 között változnak, településenként, illetve szállásterületi egységenként, úgy gondoljuk, hogy az 1943-as tömegesebb lakosságmozgásokat csak egyes elemeiben jelenítheti meg (utal is erre az észak-boszniai Brčko környékének magyarjai kapcsán). Az adatbázis csak a magyarok által jelentősebb számban lakott településeket említi, tehát nem teljes adatbázis. Viszont jelentős abból a szempontból, hogy látjuk, mely területeken élt és hozzávetőleg mekkora létszámú volt a szervezett horvátországi magyarság, illetve hol lehettek a nyilasok tevékenységének a központjai (bár ez a jelentősebb számú magyarságot magában foglaló településeken ebben az esetben biztosan feltételezhető, de a dokumentum tartalmi sajátosságai miatt ezt nem tudjuk biztosan megállapítani⁹⁷).

Település	Magyarok száma	Évszám
Vukovár, Borovo gyár	900	1941
Sr. Čakovci	800	1940
Sotin	60	1940
Tompojevci	150	1940
Berak	300	1942
Slakovci	60	1942
Opatovac	600	1942
Marinci	600	1942
Vinkovci	400	1943

⁹⁶ A dokumentum megjegyzi, hogy mely településekben volt MKK-szervezet, illetve mely települések kapcsolódtak össze szervezetileg. A mi átiratunkban félkövérrel jelöljük azokat a településeket, melyekben nem volt MKK-szervezet, vagy „a nyilas tevékenység következtében felbomlott”. A dokumentum a meglévő iskolákat is (3 csoportba osztva: volt julián iskolák, református felekezeti iskolák, MÁV iskolák) felsorolja településenként, bár nem említi melyik meddig működött, de ez feltehetően nem az 1941–1943-as állapotokat tükrözi

⁹⁷ Amennyiben az itt feltüntetett megszűnt MKK-szervezetek mindegyikének köze lehetett a nyilas propagandához, akkor annak a legjelentősebb hatása a Szerémség és Szlavónia határánál lévő Vinkovác környéki településeken lehetett.

Andrijaševci	200	1942
Rokovci	50	1942
Cerna	500	1942
Retkovci	200	1943
Ivankovo	200	1943
Nuštar	400	1943
Tordinci	300	1942
Antin	120	1942
Markušica	150	1941
Otok	100	1943
Privlaka	150	1943
Babinagrada	100	1943
Stari Jankovci	800	1941
Županja	200	1942
Drenovci	100	1942
Brčko és környéke a visszatelepítés után	400	1942
Rajevo selo	100	1942
Strošinci	60	1942
Račinovci	100	1942
Osijek	3000	1940-41
Rétfalu	1400	1940-41
Tenje pusztákkal együtt	600	1940-41
Tenjski Antunovac	600	1941
Szőllős	280	1941
Franjindvor és Rudina	246	1941
Laslovo	868	1940

Füzes puszta	134	1940
Kórógy	1041	1940
<i>Ernestinovo és Reiner puszta</i>	116	1941
Haraszti	600	1940
Vámosi puszta	62	1940
Vladislavci falu	600	1940
<i>Vladislavci puszták</i>	400	1940
<i>Čepin, Ovčara, Bara</i>	580	1941
Dalj-Planina	500	1941
Aljmaš	160	1941
Erdut	182	1941
<i>Đakovo</i>	200	1941
Selci	500	1941
Vrpolje, Čajkovci	140	1942
<i>Pridvorje</i>	40	1942
<i>Drenje</i>	300	1941
Ivanovci	660	1941
Satnica	200	1941
<i>Viškovci</i>	100	1941
Kašinci-Semeljci	120	1942
<i>Trnava, Podgorje, Breznica</i>	90	1941
Našice	150	1941
<i>Razbojište</i>	200	1941
<i>Podgorač</i>	60	1941
Sušine-Đurđenovac	200	1941
Bankovci	400	1941
Feričanci	40	1941

Zdenci pusztákkal együtt	300	1941
Staro Petrovopolje és környéke	400	1941
Čaćinci	124	1941
Humljani	300	1941
Mikleuš	40	1941
Belišće	500	1941
Valpovo	240	1941
Dolnji-Miholjac és környéke	500	1940
Slatina és környéke	600	1941
Starin	300	1942
Čađavica, Lug	200	1942
<i>Sopje, Kapinci</i>	350	1942
Cabuna és környéke	200	1942
Virovitica, Szőlőlók és Antunovac	800	1942
Suhopolje, Čemernica	400	1942
Gradina és pusztái	200	1942
Budakovac, Gačićte, Aladár puszta	700	1942
Novi Gradac, Peščani, Crni Zaton(y)	600	1942
Terezinopolje, Neteča, Zrin	450	1942
Rezovac	300	1942
<i>Požega és környéke</i>	400	1942
Grđevica	400	1942
Poljane	80	1942
Dragutinovac és környéke	200	1942
Brod és környéke	600	1942
Lipik, Pakrac, Prekopakra	30	1942
Daruvar és környéke	700	1942

Cjepidlaka, Đulovac	400	1942
Šupljalipa	80	1942
Kreštelovac	450	1942
Imsovcí	328	1942
Sokolovac, Dežanovci	122	1942
Gaj, Brekinjska, Govedepolje, Poljana, Jamarica	1200	1941
Összesen 122 település	35.363	

3. táblázat-. A magyarok lélekszáma az NDH magyarok lakta településein 1942-1943-ban

Forrás: Državni arhiv Osijek, Fond spisa Saveza kulturno prosvjetnih društava Mađara narodne republike Hrvatske (kasnije Demokratski savez Mađara u Hrvatskoj), kutija br. 1, Opći spisi 1 – 609.

ada tek a Huvét közhatalomán tartandó Szavazásán élj megrend. gről.
 Az előbbben megnevezett helyeken a volt HSE-nak helyi önkormányzatja, vagyis egyesületei voltak. Az elől helyre utda, kiegészítve a certain levő helyek megnevezésével az előbbben helyben tartottak.

megnevezett

A volt Szerén nagy területén:

Vukovár, Horvát gyár.....	2001941. i. adati
Sr. Jakovci /300/, Botin, /60/, Tompa Jevak /120/ /1010.....	3601940
Berak /300/, Slakovci /60/.....	3601942
Opatevac.....	6001940
Marinci.....	6001942
Vinkovci.....	4001943
Andrijevci /200/, Kihovci /30/.....	2301942
Cerna.....	9001942
<u>Metković</u>	2001943
<u>Ivanovo</u>	2001943
<u>Putnik és a szállások</u>	4001943
<u>Terdinci /300/, Antin /120/.....</u>	4201942
<u>Markušići</u>	1501941
<u>Otok</u>	1001943
<u>Privlaka</u>	1501943
<u>Šabinci</u>	1001943
<u>Stari Jankovci</u>	8001941
<u>Španja</u>	2001942
<u>Prenovci</u>	1001942
<u>Šričo és környéke a vízvezetéképítés után</u>	4001942
<u>Na Lovčaku</u>	1001942
<u>Štrobinci</u>	601942
<u>Na Šinovi</u>	1001942

A volt Varső nagy területén:

Osijek /kb 3000/, Mětrala /1400/, Težje és a környéki puszták.....	50001940-41
Tenjski Antonovac /600/, Šušilje /200/ Pranjinci és Rudina ..	11261941
Lačovo /660/, Pines puszták /134/.....	10021940
Krdžić.....	10411940
<u>Ernestinovo és környéke</u>	1161941
<u>Marasti /600/, Vranoci puszták /62/.....</u>	6621940
<u>Vladislavci falu</u>	6001940
<u>Vladislavci puszták /Kupčevci, Tolšani, Zaidag, Kanderić/.....</u>	4001940

<u>Šušilje, Čvčara, Bera</u>	5801941
<u>Đalji-Platina /500/, Aljmaš /160/, Bredut /182/.....</u>	8421941
<u>Đakovo</u>	2001941
<u>Đelci</u>	5001941
<u>Vrpolje, Čakovec</u>	1461942
<u>Triljavci</u>	401942
<u>Eršćani</u>	3001941
<u>Ivanovo /660/, Matijević /200/.....</u>	8601941
<u>Vihovci</u>	1001941
<u>Košinci-Semeljci</u>	1201942
<u>Trnava, Polje, Breznica</u>	901941
<u>Našice</u>	150"
<u>Našičište</u>	200"
<u>Polje</u>	60"
<u>Đulina-Đurđinovac</u>	200"
<u>Našice /400/, Peričani /40/.....</u>	440"
<u>Đenci és a környéki puszták</u>	700"
<u>Stari Petrovopolje és környéke</u>	400"
<u>Čašinci</u>	124"
<u>Mušćani /300/, Miklavš /40/.....</u>	340"
<u>Belišće /300/, Valjevo /240/.....</u>	740"
<u>Đelaji-Mihaljac és környéke</u>	5001940
<u>Đatina és környéke</u>	6001941
<u>Starin</u>	3001942
<u>Čadjevica és Lag</u>	200"
<u>Đepić, Mašinci</u>	350"
<u>Čabuna és környéke</u>	200"
<u>Virovitica, Šušilje és Antonovac</u>	800"
<u>Đubopolje, Čemeršnica</u>	400"
<u>Gradiša és puszták</u>	200"
<u>Đadakovac, Čadište, Aladžić pa</u>	700"
<u>Novi Gradac, Pešćani i Orni Satony</u>	600"
<u>Terzaniopolje, Metića, Erin</u>	450"
<u>Našice</u>	300"

A volt Polje nagy területén:

<u>Polje és környéke</u>	400"
<u>Grđjevica</u>	80"
<u>Poljana</u>	150"
<u>Đragutinovac és környéke</u>	200"
<u>Bred és környéke /Šibinj, Šaniša, Andrijevci/.....</u>	600"
<u>Ličik, Pakrac, Brekopolje</u>	300"

Daruvár és környéke.....	700.....	1942
Cjepidlaka, Gyulevac.....	400	"
Šupljalipa	80	"
Kreštelovac/450/, Imševci/520/, Šekulevac, Delanovci	900	"
Čaj, Brekinjaka, Čavdajepolje, Poljana, Jamarica.....	1200	1941

.....

As aláhasott helyek nem voltak beszerelve, vagy pedig a nyilas tevékenység következtében felbomlottak.

Volt Julán-iskolák:

<u>Szerémszegrében:</u>	<u>Fejérszegrében:</u>
Sr. Čakovec	Babinogora
Marinci	Daruvár
Stari-Jankovci	Dragutinovac
<u>Verőce szegrében:</u>	Jamarica
Aladár puszta	Kreštelovac
Đolnji-Kiháljac	Lipik
Antunovac Tenjski	Cjepidlaka
Antunovac Virovitiski	Palisállás
Budakovac	Šupljalipa
Čamarnica puszta	Šekulevac
Čačište	<u>Belovárszegrében:</u>
Glođeje puszta	Bečenik
Gradiša puszta	Brijuni
Krivaja puszta	Galovac
Kusonja goraje	Grubištopolje
Lačina	Lasovac
Martince puszta	Bršljanica
Metča puszta	Vel. Pisanica
Pod. Slatina	Marta
Starin	Čsekovo
Teresinopolje	Pašijan
Zdeni puszta	Brijunska
Ziebin	Šdala

Református telekezeti iskolák:

Kótfalu, Maraszi, László, Kőrögy

MÁV. iskolák:

Osijek, Dalj, Vukovar, Vinkovci, Brod, Virovitica.

13. ábra. A horvátországi magyarok 1942-1943. évi számát, iskoláit és elhelyezkedését rögzítő dokumentum fotómásolata

Forrás: Državni arhiv Osijek, Fond spisa Saveza kulturno prosvjetnih društava Mađara narodne republike Hrvatske (kasnije Demokratski savez Mađara u Hrvatskoj), kutija br. 1, Opći spisi 1 – 609.

A Szövetség iratai az 1955–1956. évekre vonatkozóan hiányoznak.

Azokon a településeken, ahol sem magyar tagozatot, sem magyar nyelvi órákat nem volt mód bevezetni a magyar iskolások alacsony száma miatt, ott a Szövetség központi iskolákat próbált kijelölni, ahol megoldották volna a gyermekek heti egy-két alkalommal való összegyűjtését és a magyar órák megtartását. Ez sajnos nem sikerült, ahol el is kezdték ezt a gyakorlatot, ott sem volt hosszú életű.⁹⁸

A magyar nyelv oktatásának többletmunkaigényét igyekeztek ösztöndíjrendszerrel ellensúlyozni a szövetség részéről, és ösztöndíjakkal sikerült is több leendő magyar tanárnak a

⁹⁸ HR-DAOS-0438 Savez Mađara Hrvatske Osijek – Osijek opći spisi 3. doboz 202, 203/52

Vajdaság valamely magyar tannyelvű intézményében való képzését támogatni ⁹⁹ (mind középiskolai, mind felsőoktatási szinten). A támogatásért cserében egy bizonyos időt kötelező volt a támogatottnak a kijelölt oktatási intézményben töltenie. Egyes esetekben az e támogatási szerződésekben foglalt feltételek nem teljesültek maradéktalanul.¹⁰⁰ 1954-ben, az egyre romló magyar-jugoszláv kapcsolat következtében az a hír kezdett terjedni, hogy az addigi ösztöndíjkeret fölötti pénzügyi rendelkezés egyúttal az ösztöndíjak odaítélésének jogkörét is megvonják a Szövetségtől és a közigazgatási közép szint (kotar/járás) eljárójának a feladatai közé kerül a döntés és a pénzügyi lebonyolítás.¹⁰¹ A döntés végrehajtását illetően nincs több irat e dobozban, azt viszont látjuk, hogy a későbbi évekből is van ösztöndíjasokkal kapcsolatos elszámolási dokumentum, tehát úgy tűnik, ha meg is történt a hatáskörelvonás, az idővel visszaszállt a Szövetségre. A magyar tanárok hiánya, különösen az általunk vizsgált területen folyamatos volt. Az említett ösztöndíjrendszert szinte kizárólag kelet-horvátországi fiatalok vették igénybe, akik később szülőföldjükre vissza is kívántak térni.¹⁰² A tanárhiányt (az ösztöndíjasokon túl) a Szövetség leggyakrabban valamely okból a Horvát Népköztársaság területére költöző vajdasági magyarokkal próbálta enyhíteni,¹⁰³ bár ez gyakran bonyolult feladat volt (házastárs elhelyezése, szállás biztosítása, helyiekkel való elfogadtatás).

Az iskolán kívül a magyar sajtótermék, a Magyar Képes Újság előfizetői/megrendelői köre is mutathatja milyen fejlődési pályát járt be 1949 után a horvátországi magyarság. E szerint 1959-től az előfizetők száma 958-hoz képest jelentősen visszaesett (1297-ről 937-re). A nyugat-horvát területek magyarjai ugyanakkor a korábbi évekre vonatkozó adatokból¹⁰⁴ jól láthatóan azelőtt sem voltak nagy számban részesek az előfizetői közösségnek. Az 1958-as visszaesésben szerepet játszhatott a magyar-jugoszláv viszonyban 1957-től bekövetkező enyhülés (amelynek következtében magyarországi kiadású sajtótermékek is elérhetővé váltak, de lehetett ez belső konfliktusból eredő változás is).

⁹⁹ HR-DAOS-0438 Savez Mađara Hrvatske Osijek – Osijek opći spisi 5. doboz 182/1957, HR-DAOS-0438 Savez Mađara Hrvatske Osijek – Osijek opći spisi 5. doboz 181/1957, e második dokumentumból látszik, hogy a támogatott tíz tanulóból kilenc baranyai, egy pedig vajdasági volt. Eszéktől nyugatabbi területekről csak elvétve akadunk egy-egy ösztöndíjasra. 1958-ban már a támogatott hét ösztöndíjasból öt baranyai, kettő pedig szabadkai, vajdasági. HR-DAOS-0438 Savez Mađara Hrvatske Osijek – Osijek opći spisi 6. doboz 209/58.

¹⁰⁰ HR-DAOS-0438 Savez Mađara Hrvatske Osijek – Osijek opći spisi 5. doboz 322/1954

¹⁰¹ HR-DAOS-0438 Savez Mađara Hrvatske Osijek – Osijek opći spisi 5. doboz 319, 320, 321/1954

¹⁰² HR-DAOS-0438 Savez Mađara Hrvatske Osijek – Osijek opći spisi 5. doboz 181/1957, illetve ugyanezendoboz 418/1954 sz. dokumentuma.

¹⁰³ HR-DAOS-0438 Savez Mađara Hrvatske Osijek – Osijek opći spisi 5. doboz 115/1957, ill 12/1957.

¹⁰⁴ HR-DAOS-0438 Savez Mađara Hrvatske Osijek – Osijek opći spisi 6. doboz számozás nélküli településenkénti lista a Magyar Képes Újság előfizetőiről 1957 és 1960 között.

4.4. A magyarországi horvátok és az NDH-kapcsolatrendszer és kolonizációs kérdések

A Jugoszláv Királyság szétesésével 1941-ben Magyarország három olyan területre is bevonul – Baranya, Bácska és Muraköz, ahol jelentős arányban laknak horvátok. Ez a tényező valamint az NDH és Magyarország közti területi konfliktus előtérbe helyezi a magyarországi horvátok kérdését a második világháború időszakában. Hogyan gondolkozott az önállósodó horvát politikai elit a magyarországi horvátokról, milyen információkkal rendelkezett és milyen tervei voltak e csoportokkal? Milyen helyzetben, szerepben találták magukat a magyarországi horvátok és milyen válaszokat adtak erre? Ezekre a kérdésekre próbálunk válaszokat találni az NDH levéltári iratanyagának ismeretében.

4.4.1. Mladen Lorković műve és a külhoni horvátok kérdése

Az Osztrák–Magyar Monarchia szétesését követően a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz (SZHSZ Királyság) csatlakozva, melynek elnevezése 1929-et követően hivatalosan Jugoszláv Királyságra változott, a horvát területi és nemzeti entitásnak nem volt lehetősége saját külpolitikai irányvonal kialakítására, ilyen jellegű céljainak megvalósítására. Így az SZHSZ állam határain kívül eső horvát csoportokról való gondoskodás sem vált a horvát politikai gondolkodás fő irányvonalává ebben (és a korábbi) az időszakban sem. Ez az Önálló Horvát Állam (Nezavisna Država Hrvatska – NDH) megalakulásával, illetve azzal, hogy a külügyminisztérium vezetését Dr. Mladen Lorkovićra bízta, részben, de nem alapvetően megváltozott. E minisztérium kiemelt feladatai közé nem tartozott a külhoni horvátokkal való kapcsolattartás, így külön bizottság vagy hivatal sem foglalkozott ezzel. Ez egyenesen következik az NDH megalakulásának nemzetközi politikai prioritásából, amely szerint az új állam nemzetközi elismerésének az előremozdítása, valamint a lakosságcsere (kolonizációk) és a szomszédsági egyezmények élveztek prioritást.

Lorković még miniszteri megbízatása előtt, 1939-ben megjelentette egyik legismertebb művét, melynek címe „Zemlja i narod Hrvata” (A horvát nép és földje), amely a szerző politikai meggyőződéséből kiindulva foglalkozik a külhoni horvát csoportok ügyével is (LORKOVIĆ 1939).¹⁰⁵ Róluk szólva a szerző kitér a magyarországi horvátokra is, akiket sokácoknak és bunyevácoknak nevez, külön megemlíti a Burgenland területén élő ún. gradistyei,¹⁰⁶ (LORKOVIĆ 1939), valamint a Mura és a Dráva magyar oldalán élő somogyi és zalai horvátokat

¹⁰⁵Dr. Mladen Lorković – Narod i zemlja Hrvata – reprint kiadás az 1939-es műről. Marjan tisak Doo. Split 2005 p: 240.

¹⁰⁶ Idézett mű 174 – 186 old.

is.¹⁰⁷ A szerző e csoportok együttes megnevezésére a „panóniai horvátok” (panonski hrvati) fogalmat használja, mely által e térben elkülönülve elhelyezkedő csoportokat a horvát állam etnikai magterületével egyesíti. Kerüli az államok szerinti megnevezést (pl. ausztriai, csehszlovákiai, magyarországi, romániai stb. horvátok), melynek az oka a szerző egyértelmű nemzeti integrációs perspektívája, mellyel az akkor létező államok határainak legitimitását igyekszik megkérdőjelezni, támogatva egyúttal a történetiséget és a horvát geopolitikai, nemzetépítési célokat, lehetőséget teremtve akár új határok meghúzására is. Ebben Lorković műve hasonlít a szerb történeti-demográfiai és geográfiai iskola alapítójának Jovan Cvijićnek (CVIJIĆ 2013) az etnikai térszerkezetet elemző módszertanára, melyben többek között a horvát állami tér létjogosultságát erodálja. Ez szemben áll a XX. század eleji horvát geopolitikai gondolkodást meghatározó, többnyire jogpárti szerzők műveivel és politikai diskurzusaival. Ezek közül különösen fontosak Ivo Pilar (1918) művei és Stjepan Radić (1908) korai munkái, melyek a horvát államtér és az etnikai térszerkezet kérdését is érintik, elsősorban Bosznia-Hercegovina kapcsán. Szembetűnő például, hogy Lorković olyan statisztikai adatokat használ az egyes „panóniai horvát” közösségek elemzésekor, melyek a XIX. század elején keletkeztek. Leggyakrabban Fényes Elek (FÉNYES 1836–1840) statisztikai műveinek adatait használja, de nemegyszer megjelennek Bél Mátyás még korábbi országleíró adatai. A szerző látványosan kerüli az Osztrák-Magyar Monarchia öt hivatalos népszámlálási adatainak (1869, 1880, 1890, 1900 és 1910) használatát, melyek 1881-től nemzetközi statisztikai ajánlásokat figyelembe véve, akkor modernnek számító módszertannal készültek.¹⁰⁸ Megjegyzendő, hogy az előbbieket ellenére, éppen a nemzetiségi hovatartozást illetően több területen a magyar statisztika egyértelműen a magyar irányba lejtett és torzított. A Monarchia statisztikai adatainak kétségbe vonása a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságon kívül jellemző volt a román és a csehszlovák állam politikusainak és tudományos elitjének a részéről is, annak ellenére, hogy a magyar (politikailag nem minden esetben semleges) tudományos élet képviselői ezt többször is cáfolták (TELEKI 1934).

Fényes Elek statisztikai mutatóit használva a szerző olyan történeti korszakot és állapotot részesít előnyben, melyben a modernizációs és nemzeti integrációs hatások még nem érték el a zömmel rurális területen élő magyarországi horvátokat. Ekkor még rájuk nem hatott ki a magyar nemzeti integráció asszimilációs hatása, de a modern horvát nemzeti gondolat sem (ez utóbbi még Lorković művének keletkezésekor, a XX. század első felében sem volt még igazán tetten érhető). A Fényes által leírt időszak, a XIX. század eleje annak a korszaknak (XVIII. század és a XIX. század első évtizedei) a vége, melyet egyes, magyarországi horvátokkal foglalkozó szerzők

¹⁰⁷ Idézett mű 194 – 196 old.

¹⁰⁸ https://www.ksh.hu/nepszamlalas/magyarorszag_i_nepszamlalások_tortenete

(SOKCSEVITS 2011) a magyarországi horvátok egyfajta „aranykorának” neveznek, amikor is szállásterületük a XX. századinál jóval kiterjedtebb volt Baranya, Somogy, Zala és Bács-Bodrog vármegyék számos vidékén. Ezen időszakot követően, illetve az 1948-as forradalom után határozottan felgyorsult a horvát csoport asszimilációja, mely először a horvát államtértől legtávolabb eső szórványokat érinti, majd az erodálódás folyamatosan kihat a többi csoportra is.

4.4.2. Az NDH politikai álláspontja a magyarországi horvátokat illetően

Az NDH céljai a határon túli horvát csoportokkal kapcsolatban, pontosabban azokkal, melyeket az usztasa ideológia értelmében horvátnak tekintettek, többfélék voltak. A jogpárti nemzeti programból kiindulva a horvát nép által lakott területek integrációjával, mind államterületileg, mind pedig etnikailag maximalizált méretű Horvátország létrehozására törekedtek, legalábbis ideológiai alapon. A határon túli horvátok ennek a területi igénynek jelentették az alapjait. Másrészt ezek a csoportok lehetőséget teremtettek a horvát állam egyes multietnikus, vagy nem horvát többségű területeinek etnikai homogenizációjára – betelepítéssel, kolonizációval vagy esetleg lakosságcsere útján.

Ez a kettős cél érvényes volt azokra a magyarországi területekre, ahol horvátok laktak, illetve azokra a csoportokra, melyek akkor még őrizték horvát identitásukat. E csoport lélekszáma 1941-et követően, Bácska és Baranya visszatérésével, valamint a Muraköz katonai, majd később közigazgatási integrációjával jelentős mértékben megnőtt. Annak ellenére, hogy az NDH és Magyarország egyaránt a tengelyhatalmak oldalán helyezkedett el, a két ország kapcsolata a kezdeti optimizmust követően hamar megromlott. Ennek elsődleges oka a Muraköz hovatarozásának a kérdése volt. Azt Magyarország kezdetben katonai megszállás alá vonta, majd pedig elbirtokolta a horvátoktól. Bár Magyarország elsőként ismerte el a független Horvátországot 1941-ben (JONJIC 2000), a két ország közti határegyezményt sohasem ratifikálták, annak ellenére, hogy ennek előremozdítására több államközi találkozót szerveztek az érintettek. A két ország a határkérdés megoldása hiányában a lakosságcsere, tehát az etnikai térszerkezet kölcsönös megváltoztatásával próbálta megoldani a köztük fennálló ellentétet. Az NDH erre részben rákényszerült, mivel be kellett fogadnia a németek által megszállt szlovén területekről meghatározott létszámú szlovén kitelepítettet, másrészt viszont, részben a szerbek kitelepítésével, maga is ebben a lehetőségben látta egyes térségei etnikai homogenizációjának megvalósítását.

Már 1941. május 6-án Pavelić és Hitler már 1941. május 6-i találkozásukon megegyeztek abban, hogy az NDH befogad 175 000 stájerországi és krajnai szlovén kitelepítettet, aminek fejében ugyanennyi szerbet telepíthetett ki Szerbiába saját területeiről (JONJIC 2000). Hasonló lakosságcsereéről szóló terv lett előkészítve az NDH területén élő magyarok, és a Magyarországi

horvátok vonatkozásában is (SAJTI 2010, KARAKAŠ–OBRADOV 2012), melyről korábban a horvátországi magyarok kapcsán már szóltam (lásd 40. lábjegyzet).

Nem sokkal a Jugoszláv Királyság szétesését követően Magyarország már kapcsolatba lépett az új horvát állammal egy lehetséges lakosságcsere ügyében. Erre az NDH hajlandóságot mutatott, és a magyarországi horvátokat a kitelepített szerbek helyére költöztette volna (KARAKAŠ–OBRADOV 2012). Ezeken a találkozókön szintén megegyezés született a Magyarországról Szerbiába kitelepített szerbeknek az NDH területén keresztüli transzportjáról is, de Pavelić ennek végül élesen ellenállt: „az NDH nem fog a területére engedni szerb szolunásokat, dobrovoljácokat”¹⁰⁹ (KARAKAŠ–OBRADOV 2012). Ezt követően a muraközi kérdés miatt megromló államközi viszonyok következtében nem folytatódott a lakosságcsere programjának további szervezése és lebonyolítása.

Ezután a lehetőséget mindkét érintett kisebbségi csoport számára az egyéni átköltözés, esetleg az átszökés lehetősége állt csak fenn, mellyel mindkét fél élt is a gyakorlatban. A magyarországi horvátok vonatkozásában több dokumentum is bizonyítja NDH-ba költözésük, vándorlásuk tényét.

Érdekes kérdést feszeget a Vukovár központú Vuka megye elnöke (veliki župan velike župe Vuka) azoknak a horvát egyéni áttelepülőknél az ügyében, akik munkavállalás céljából vagy politikai menekültként érkeznek. Az elnök az NDH külügyminisztériumánál érdeklődik a hivatalos politikai álláspont iránt e menekültek, betelepülők tekintetében, tudva, hogy ezek befogadásával a kibocsátó terület (Baranya és Bácska) horvátsága gyengülni fog, de kiemeli, hogy „a magyar asszimilációs hatásokot ismerve, elképzelhető, hogy ez az egyetlen lehetőség e sokác és bunyevác horvátság megmentésére”.¹¹⁰

Ebből egyrészt következtethetünk arra, hogy e népmozgás nem volt tömeges, ellenkező esetben ugyanis létezett volna központi direktíva a probléma kezelésére. Másrészt, mivel az NDH hatályban hagyta a korábbi magyar-jugoszláv kishatárforgalomról szóló egyezményt, lehetséges, hogy függetlenül a betelepülni vágyók számától, ez a probléma más csatornákon keresztül is megjelenhetett.¹¹¹

¹⁰⁹ Az első világháború után a délszláv államhoz került területekre – Vajdaság, Szlavónia, Baranya – letelepített szerb frontszolgálatosoknak volt ez az elnevezésük.

¹¹⁰ HDA MVP NDH 1941 kutija 6. dokument br. 6_535_1941_10_24

¹¹¹ HDA MVP NDH 1941 kutija 6. dokument br: 1216_1941_11_10 – Hrvatsko-mađarski sporazum o pograničnom prometu i dvo vlasničkim odnosima – Horvát magyar egyezmény a határforgalomról és a földtulajdonlás állampolgári kettősségéről.

VIELIKA ŽUPA V U K A

Br: 3556/1941.

Vukovar, dne 27/VIII.1941.

Predmet: Traži se uputa po pitanju zaposlenja radnika iz Bačke i Baranji, i po pitanju podupiranja ili onemogućavanja pojedinačnih iseljenja Bačkih Hrvata.

MINISTARSTVU SPOLJNJIH POSLOVA

Z a g r e b.

Ova Župeka oblast je granična oblast prema okupiranim krajevima po Madjarima, - Bačkoj i Baranji u kojima kao što je poznato živi veliki broj Hrvata (bunjevačkih i šokačkih). U posljednje vrijeme mnogi radnici i poljoprivredni radnici prelaze bilo stalno bilo privremeno na ovo područje i traže zaposlenja po industrijskim poduzećima, naročito za Tvornicu Bata.

Pitanje je sada obzirom na opći politički položaj po Madjarima okupiranih područja, Bačku i Baranju, - naročito obzirom na konačno riješenje granice između naše Države i Madjarske, - da li treba ovakova bilo privremena bilo stalna iseljenja naših bunjevačkih i šokačkih Hrvata podupirati, omogućavati brigom da ih se odmah ovamo zaposli, - ili pak ih treba upućivati, da se natrag vrate. Ovo poslednje tim više, jer takvi radnici u mogućnosti su da nađu zaposlenje i u Bačkoj samo svoje domove napuštaju iz političkih razloga, jer se u Hrvatskoj osjećaju sigurnijim i osjećaju zadovoljnijim.

Pri riješavanju ovoga pitanja treba uzeti u vid i tu okolnost: da iseljavanjem našega življa iz Bačke, Hrvatski kolektiv, Hrvatska grupa kao grupa oslabljuje, i prema tome postaje etnički manje otporna prema Madjarskoj vlasti i Madjarskom narodu. Stoga ulazi u borbu sa manje izgleda na uspjeh.

Sa druge strane u koliko se predpostavi, da će madjarizacija Hrvatskoga življa u Bačkoj i Baranji biti skrajnje intenzivna, a poznavajući madjarske metode pomadjarivanja, koje su bezobzirne, - i uspješna onda bi trebalo spašavati što se spasiti da se i podupirati što brojnije iseljavanje u Hrvatsku Državu.

Umoljava se stoga ovo pitanje najozbiljnije pretresti, ali ipak hitno te ovoj oblasti izdati uputstvo po navedenom pitanju.

Veliki Župan
u z. podsupar:

14. ábra. Állásfoglalás kérése Vuka nagymegye elnökétől a magyarországi horvátok egyéni áttelepülésének kérdése ügyében – forrás: Horvát Állami Levéltár, saját fotó

Forrás: MVP NDH 1941, 6 számú doboz, dokumentumszám: Nr: 535_1941_10_24, 3556, 1941

Ugyanez a dosszié tartalmazza a külügyminisztérium válaszát is, mely utasítja a megyét a menekültek legalább átmeneti befogadására.

Zagreb, 22. rujna 1941.

Proj : 11396/41.

Predmet : Bačka i Baranja - pitanje
izslavljanja tamošnjih Hrvata.

VELIKOM ŽUPANU VELIKI ŽUPNIK VUKA

V D E O V A R

U vezi tamošnjeg dopisa br. 3556 od 27. kolovoza 1941., saopćuje se da je ovo Ministarstvo mišljenja da valja onim bunjevačkim i šokačkim Hrvatima, koji smatraju postupak mađjarskih okupatorskih vlasti u Bačkoj i Baranji nepodnosivim, omogućiti bar privremeno izseljenje u Hrvatsku, - i ako se time oslabijuje hrvatski kolektiv u tim krajevima, pa on postaje manje otporan prema Mađjarima. Odlazna pripadnost tih krajeva doduše još nije odlučena. Mora se međutim imati u vidu kojim su vještinom i uspjehom Mađjari još prije svjetskog rata, nebirajući sreštva, pomadjarivali pripadnika stranih narodnosti, i da su sad ponovo na veliko počeli akciju pomadjarivanja, naročito djece /: sva su bunjevačka i šokačka djeca skupili u logore da ih zadoje mađjarskim duhom /, pa da su čak u Mađjarsku s njegovih 90 % Hrvata svojedobno imali izvjesne uspjehe. Stoga Ministarstvo smatra da nebi moglo preuzeti odgovornost da se taj vrijedni, visoko kulturni bunjevačko-šokački hrvatski element prepusti akciji pomadjarivanja protiv njezove volje. Ako i kad pitanje pripadnosti tih krajeva bude riješeno povoljno, možemo se pozivati na notornu činjenicu, da su ti Hrvati samo pod pritiskom i terorom napustili krajeve, koje su u davna vremena naselili njihovi predci. Od mađjarske vlade opetovano su primaljena uvjerenja, da su okupatornim vlastima dana uputstva neka s Hrvatima postupaju jednako kao i s Mađjarima, - ali se iz primaljenih izvještaja vidi da se podređene vlasti ne drže tih uputa, niti ima govora izgleda da bi se ta njihova praksa izmjenila.

II (na form I)

II Min. unikt. posl. / Franjevački
III Posl. N.B.H. Budapest

Zamjenik Ministra :

Otpravljeno
Zagreb 24. IX. 1941
Otpravio *[Signature]*

15. ábra. A külügyminisztérium állásfoglalása a magyarországi horvátok egyéni áttelepülésének kérdése ügyében – forrás: Horvát Állami Levéltár, saját fotó

Forrás: MVP NDH 1941, 6. számú doboz, dokumentumszám: Nr: Nr:
535_1941_10_2411396/41

A minisztériumi válaszból a számunkra legérdekesebb részlet éppen a döntésük indoklása, miszerint:

„Kijelentjük, hogy a Minisztérium azon az állásponton van, hogy azon bunyevác és sokác horvátoknak, akik a megszálló magyar hatóságok eljárását Bácskában és Baranyában elviselhetetlennek tartják, legalább átmenetileg biztosítsuk a Horvátországba történő bevándorlást...”.

„...ugyanis ezen területek állami hovatartozása még nem eldöntött... Ha bármikor is e területi kérdéstről számunkra megfelelő döntés születik, hivatkozhatunk arra a tényre, hogy ezek a horvátok csak erőteljes presszió és terror hatására hagyták el szülőföldjüket, ahol már régen megtelepedtek őseik “.

Ebből a részletből is kitűnik, hogy az NDH, akárcsak Jugoszlávia részéről az említett délvidéki területekre vonatkozó magyar igényeket alaptalannak értékelték, valamint kifejeződik benne a határok újrarajzolásának reménye is. Ekkor, 1941 őszén a tengelyhatalmak még hittek a németek győzelmében és a későbbi újbóli területfelosztásban.

4.4.3. A határmenti területek – feketekereskedelem és informátorok

Az NDH, fennállásának alig több mint négy éve alatt sohasem kontrollálta teljes államterületét és folyamatosan problémája volt határainak ellenőrzésével is. Több forrásból is – Kolonizációs Hivatal, OZNA, külügyminisztériumi és belügyminisztériumi dokumentumok – kirajzolódik az a kép, miszerint a határellenőrzés területileg és minőségében is igen sok kivetnivalót hagyott maga után. Emellett, érthető módon, az állam a határon átívelő kommunikációs, személy- és áruforgalom felügyeletét sem tudta ellátni. A magyar-horvát határt nagyrészt a Duna és a Dráva alkotta, és ezt természetföldrajzi okoknál fogva nehéz volt őrizni a teljes hosszában, a folyami jelleg ugyanakkor a forgalmat is korlátozta. A határ két részen volt szárazföldi, egyrészt Berzencétől délre a Répás-körzet, valamint a Drávaszentgyörgytől északra elhelyezkedő Križnica területén. A határokról szóló különböző jelentések elemzésekor kivágatlanok a leggyakoribb határőrizeti problémák: a Szerémség, Baranya és Bácska területén a határőrség hiánya, a hadsereg nem kellő hatású fellépése a szárazföldi határszakaszon Góla, Zsdála és Répás településeknél¹¹² és természetesen a hírszerzés, kémkedés a határszakasz kiemelt jelentőségű pontjain.

Az említett dokumentumokban néha felbukkannak azok a települések is, melyekben a horvát etnikai közösség többségi, vagy kisebbségi csoport volt. Így említésre kerül többször is Vízvár és Bolhó, melyeknek hajóik vannak a Dráván (itt kompokra, de hajómalmokra egyaránt

¹¹² MVP_NDH_1942_kut_6_HT Odsjek za Hrvatsku tajni spisi – 7359-I-A-1942

gondolhatunk). Ezek igénybe vételével zajlik a határon átnyúló feketekereskedelem, melyben hiánycikkeken túl a lőszer is számottevő tétel volt.¹¹³ Az OZNA említett dokumentumaiból kitűnik, hogy ebben az illegális határmenti áramlásban kiemelkedő szerepük volt azoknak a falvaknak, ahol a szomszéd ország nyelvét beszélő kisebbségi csoport élt.¹¹⁴ A partizánok a kért információkért cserében az illegális árut a csempészeknél hagyták, engedélyezve ezzel az árukereskedelmet. A magyarországi horvátok településeinek szerepét megtalálhatjuk a letartóztatott magyar hírszerző Hegedűs Géza kémügyének leiratában is. Hegedűs Géza horvát-magyar vegyes házasságból született és a háború vége felé horvát területre juttatták hírszerzési célból.¹¹⁵ Ő maga is kötődött a magyarországi horvátokhoz és felsőszentmártoni kapcsolatokon keresztül juttatták át a Dráván.

Szintén ez utóbbi falu neve fordul elő az NDH Külügyminisztériumának egy dokumentumában, mint a Dráván keresztülívelő illegális kereskedelem egyik jelentősebb központja.

A háború vége felé gyakran megjelenik Barcs és környéke, melyen keresztül a partizánok kapcsolatot tartottak a magyar oldallal. Ennek a célja részben a kommunista és partizán eszmék magyarországi terjesztése volt, melyben itt is fontos szerepet játszottak a horvátul tudó közösségek. Nem szabad elfelejtenünk, hogy ekkor Barcs már az NDH területéről Magyarországra menekült magyaroknak is gyűjtőhelyként szolgált, tehát ez érinthette akár az elmenekült horvátországi magyarokat, akár pedig a magyarországi horvátokat.

4.4.4. Az NDH kolonizációs politikája és a magyarországi horvátok

A már említett etnikai homogenizáció célokat az NDH keretein belül részben az új kolonizációs irányok (szociális belső lakosság újraelosztás) kijelölésével, illetve megvalósításával kívánták megoldani. Ehhez természetesen hozzáadódtak a már említett határon átnyúló be- illetve kitelepítések is. Kezdetben fontos elem volt a korábbi jugoszláv kolonizációs gyakorlat megszüntetése, ahogy akkor nevezték, a jugoszláv „agrárreform likvidációja”. Ez egy fontos eleme volt az usztaša kormány agrár- és szociálpolitikájának, ugyanis e korábbi telepítési gyakorlat elsősorban a szerb etnikai elemet részesítette előnyben ún. dobrovoljac (önkéntes, az

¹¹³ Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Broj 556/43 Dana 15. prosinca 1943 Sedmodnevni izvještaj za vrijeme od 4. do 11. XI. 43. – Kisegítő Hírszerző Központ, Szlavónia – Nr 556/43, 1943 december 15. – Heti jelentés 1943. november 4-től 11-ig.

¹¹⁴ OZNA: 1491 – 02 – 0223. 21-es oldal.

¹¹⁵ OZNA: 1491 – 02 – 02-26 str 90-91

első világháború katonai önkéntesei a szerb hadseregben) és a szolunás¹¹⁶ telepek és falvak létrehozásával. Ezek helyébe lépett (gyakran fizikailag közvetlenül is) az NDH programja, mely a belső kolonizációt tekintve megvalósította a két világháború között legnépszerűbb horvát politikai erő, a Horvát Parasztpárt (Hrvatska Seljačka Stranka – HSS) ilyen jellegű terveit. Érdekessége, egyúttal politikatörténeti pikantériája ennek a témának, hogy ez a belső lakosságelosztási politika annak a Đuro Basariček nevű politikusnak, szociológusnak és agrárszakembernek a nevéhez fűződik, akit a Stjepan Radić elleni parlamenti merénylet alkalmával Puniša Račić, a szerb radikálisok parlamenti képviselője a helyszínen halálra sebzett. Ehhez a belső lakosság újraelosztási gyakorlathoz csatlakoztak a már említett külső kolonizációk és kitelepítések. Ezeknek az elsődleges célja a belső etnikai viszonyok megváltoztatása, a horvát etnikai elem erősítése volt, különösen azokon a helyeken, ahol ez stratégiai szempontból fontos volt és kiemelten a szerb lakosság és etnikai térszerkezet gyengítése irányában hatottak.

A kolonizáció folyamata és az agrárreform meghatározott rendben és mechanizmus szerint zajlott; ezek irányítására jött létre az NDH Kolonizációs Hivatala¹¹⁷ (a későbbiekben Hivatal). A Hivatal a letelepítés és az agrárügyek (meliorációs feladatok, támogatások folyósítása, gazdálkodási szaktanácsadás) mellett a kitelepítettek vagyoniát és birtokait is kezelte, amíg azt az új gazdáik meg nem kapták. Ugyanúgy a Hivatal ellenőrizte (és szankcionálta) a telepeseket, továbbá a nemzetközi ki- és betelepítések gyakorlati ügyei is a feladatkörükbe tartoztak. Ebben a munkában nem foglalkozunk részletesen a Hivatal munkájával, szervezeti rendszerével és működési mechanizmusával, de fontosnak tartom kiemelni, hogy az NDH kolonizációs politikája regionális csoportokat, alegységeket alkotott. Külön egység foglalkozott Bosznia-Hercegovina területének agrárügyeivel, ami egyúttal külön bosnyák agrárreform programot is jelentett. Ebben a muszlim vallású, akkor horvátnak tekintett bosnyákok földtulajdonlási csorbáit próbálták kiköszörölni, azokat, melyek a királyi jugoszláv periódusban fordultak elő. Emellett Dalmáciára is külön rendelkezések voltak érvényben. Így tehát mondhatjuk, hogy az NDH-n belül három lábon álló agrárreform révén regionálisan igyekeztek megoldásokat nyújtani a rurális térségek problémáira. Ez azért is fontos, mert az urbanizáció legjelentősebb szakasza e

¹¹⁶A Szaloniki fronton/ Solunska fronta harcoló szerb katonák elnevezése, akik, akárcsak a már említett dobrovoljacok/önkéntesek, katonai szolgálatukért cserébe földet kaptak a korábban nem Szerbiához tartozó, elsősorban Kárpát-medencei területeken, melyeket 1918 után az új délszláv államhoz csatoltak.

¹¹⁷Az NDH Kolonizációs feladatáról, felépítéséről és munkájáról részletesen a zágrábi Állami Levéltár HR-HDA-246 fond, 6. számú dobozának dokumentációja nyújt információkat.

területeken a második világháborút követő időszakra esik, tehát a legoptimistább számítások szerint is a lakosság 70, de akár 75-80%-a rurális térségben élt az NDH-ban.¹¹⁸

A Hivatal által kiosztott földeknek a Dráva–Száva közén – az egyszerűség kedvéért nevezzük Szlavóniának, bár e terület annál nagyobb volt –, négy jól elkülöníthető célcsoport volt a kedvezményezettje:

- a helyi földnélküli parasztok, szegényebb földművesek;
- a horvát Zagorje, valamint a Muraköz túlnépesedett területeiről származó kolonisták. Elvértve előfordulnak Nyugat-Horvátország más történeti régióiból érkezők is, mégis e két tájegység horvát lakossága adta e csoport kiemelten nagy szegmensét;
- kolonisták olyan dinári területekről, ahol a mezőgazdasági termelés igen szűkös természeti erőforrásokra tudott csak támaszkodni, így azok relatíve alacsony népsűrűségük ellenére jelentős migrációs hajlandósággal rendelkeztek. Ilyenek voltak Hercegovina horvát etnikumú területei, valamint a dalmát hegyvidék (Dalmatinska Zagora) kiterjedt karsztvidékei;
- azok az NDH területén kívülről érkező kolonisták, akiket etnikailag horvátnak tekintettek. Ezek a bevándorlók Szerbia, Szlovénia és Magyarország területéről érkeztek.

Természetesen mindegyikcsoport esetében a legfőbb kritérium a horvát etnikumhoz való tartozás volt. A szerbek részvétele ebben a folyamatban kizárt volt, de ezidáig az összeírásokban magyarokat sem találtunk a kedvezményezettek között.

A magyarországi betelepülők, mivel nem jött létre a tervezett tömeges lakosságcsere, nem nagyobb tömegeként, csupán kisebb csoportokként azonosíthatók a betelepítettek levéltári adatbázisában. Ez azért is újdonság, mert az NDH-ba kitelepülő magyarországi horvátokról idáig nem volt tudomásunk, sem egyénileg, sem csoportosan. Az eddig feltárt levéltári adatokból Baja, Pécs és Bácsalmás azok a települések melyeket a dokumentumok megjelölnek a betelepülők kibocsátó helyeként.

Ezen adatok között szerepel egy térkép is, mely Gaboš településre betelepülők származási helyét és létszámát is megjelöli. Ezen megjelenik Baja és Pécs is.

¹¹⁸ Az 1920-as évek kezdetén ez a mutató Horvátország területén 80–84% volt. A jugoszláv időszakban lezajlott urbanizációs fejlődés ellenére az NDH-ban ez a folyamat a visszajára fordult: az állam területe a teljes Bosznia-Hercegovinát magában foglalta, ahol azonban a falusi népesség aránya még a horvátországinál is magasabb volt, noha pontos adatok híján ennek mértéke bizonytalan, viszont Dalmácia szinte minden jelentős városát elveszítette.

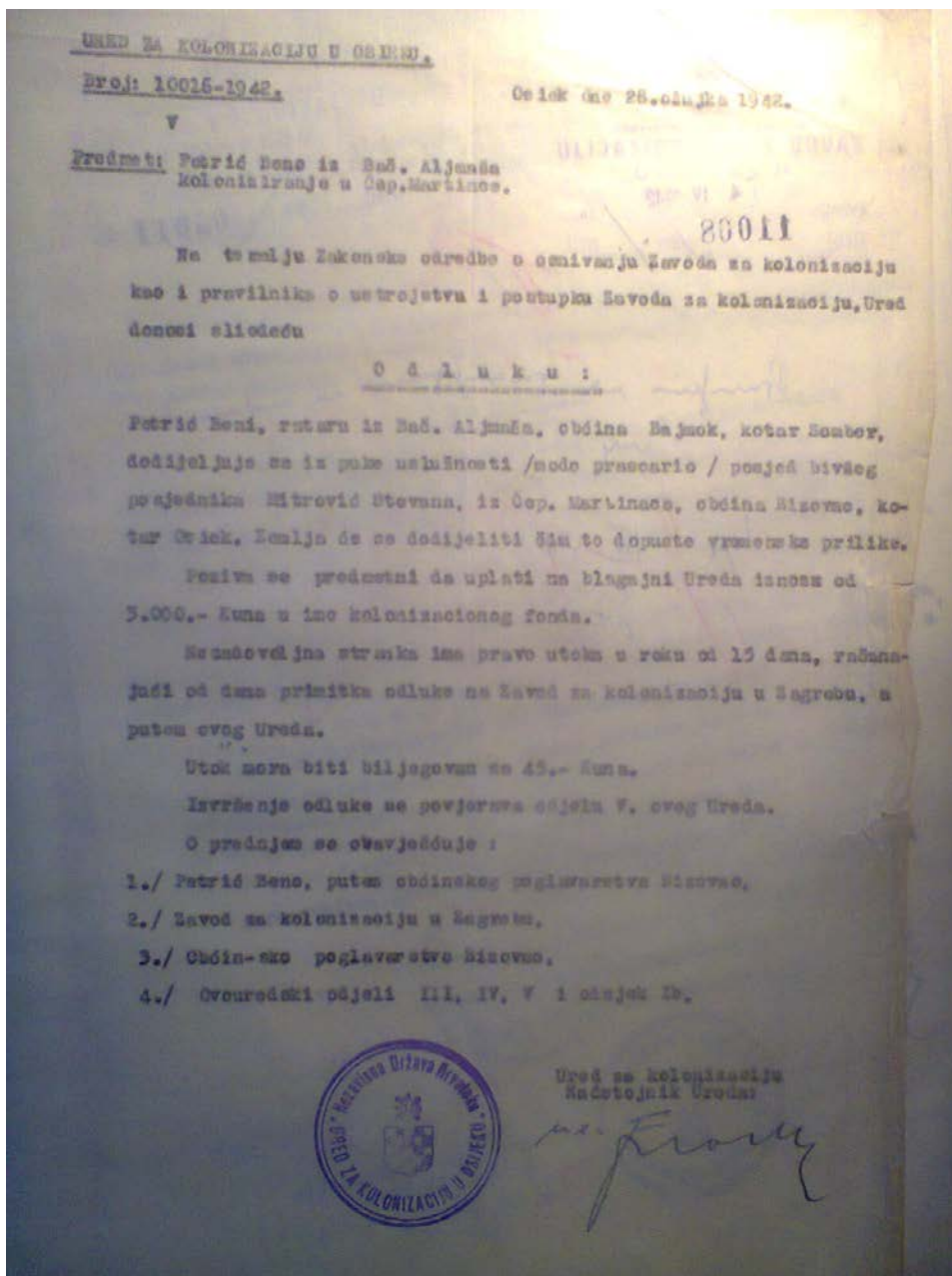

16. ábra. Gaboš betelepülőinek térképes vázlata

Forrás: MVP NDH 1941, 6. számú doboz, jelzet és szám nélküli dokumentum

Mivel eddig az e településre betelepültek pontos listája még nem került elő, felmerül a kérdés, hogy nem olyan horvátokról van-e szó, akik 1918-at követően az SZHSZ Királyság területén laktak és csak Bácska, valamint Baranya „visszatérése” után kerültek ismét magyar közigazgatás alá. Hogy mégis olyan területekről, illetve áttelepülőkről beszélünk, akik 1918 után Magyarország területén éltek, alátámasztja az az NDH-ban alkalmazott gyakorlat, miszerint a magyar állammal való konfliktusa miatt nem használta a magyar közigazgatás 1918 előtti vagy 1941 utáni nevezéktanát, elutasítva ezzel azon határok legitimitását. Így Mohács járása helyett következetesen Beli Manastir nevéet használták a drávaszögi települések helyének meghatározására, ugyanígy Baja helyett Zomborra hivatkoztak minden esetben. Ezt mind a bácskai, mind pedig a baranyai példákban, több dokumentumban is láthatjuk, nem beszélve arról, hogy az Eszék központú megyét az NDH-ban Baranyának nevezték, és a Magyarországhoz tartozó Muraköznek választott megyei képviselői és vezetői voltak, akik territórium nélküli igazgatást végeztek az NDH-ban. Csakis abban az esetben használták a magyar közigazgatási területhez való tartozásra utaló elnevezést, ha annak nem volt jugoszláv alternatívája.

A következő dokumentumban is tetten érhetjük ezt a nevezéktani gyakorlatot, amely egy bácsalmási kolonista földjuttatásáról tanúskodik. Petrić Beno (Benedek) bácsalmási származású földműves volt, akit a kitépített Mitrović Stevan birtokán helyeztek el.

17. ábra. Határozat földterület adományozásáról Petrić Beno (Benedek) bácsalmási kolonistának Čepinski Martinci településen 1942 márciusában

Forrás: MVP NDH 1941,13. számú doboz. Dokumentumszám: 10016-1942.

Ezek után joggal feltételezhetjük, hogy a Gabošra betelepülők származási helyei kapcsán fentebb említett Pécs és Baja vonatkozásában valóban olyan betelepülőkről lehetett szó, akik Magyarország területéről távoztak az NDH-ba. Mivel mindkét városban és azok környező falvaiban éltek horvátok (sokácok, bosnyákok, bunyevácok), nem kizárt, hogy valóban előfordult, ha nem is tömeges, de valamilyen szintű kivándorlás. A különlegességét ennek a migrációnak éppen az okozza, hogy a magyarországi horvátok 1918 után még nem voltak érdemben bekapcsolódva a horvát nemzeti integráció társadalmi és kulturális folyamataiba. Éppen ezért idáig azt feltételeztük, hogy csupán 1945 után, a második jugoszláv állam idejében épültek ki a politikai és kulturális kapcsolatok e horvát csoportok és anyanemzetük között. Ezek az adatok viszont arra utalnak, hogy voltak olyan csatornák, melyeken keresztül a horvát nemzeti eszme egyes elemei eljutottak akár már a két világháború közötti időszakban is ezekre a területekre. Mivel határmenti vidékekről és városokról beszélünk, ez a hatás e földrajzi térben konkrét jelleget öltve, migráció formájában is érvényesülhetett.

Ezen adatok kapcsán ugyanakkor több kérdés is felmerül, melyek mentén fontos lenne a kutatások további folytatása. Kérdés, vajon milyen csatornákon keresztül szervezheték az NDH-ba költözőket, létezett e valamilyen politikai agitáció, vagy spontán személyes kapcsolatok révén indult meg ez a migrációs folyamat. További kérdés, hogy mi lett az itt bemutatott kolonisták sorsa, miután a partizánok elfoglalták a területet és 1945 után újjáalakították, immár internacionalista alapon a jugoszláv államot.

5. Társadalmi reintegrációs kérdések a posztháborús horvátországi Krajinák területén¹¹⁹

Horvátország 1991-ben nyilvánította magát önállóvá az egykori föderatív Jugoszlávia kereteiből kilépve. Ezzel megindult egy jelentős nemzetépítési, egyben új nemzetpolitikai irány, mely a hazai horvátság mellett igen hangsúlyosan épített a nem Horvátországban élő horvátokra, akik elsősorban Nyugat-Európában, a tengeren túli területeken és természetesen az egykori Jugoszlávia más tagországiban éltek (SOKCSEVITS 2011). A diaszpóra és az elsősorban a volt Jugoszlávia területén élő kisebbségi csoportok „hozzájárulása” az új nemzet- és államépítési törekvésekhez természetesen eltérő volt, és különböző horvátországi problémákra kínált „megoldásokat, segítséget”.

Mellettük a nem horvátoknak is kiemelt szerep jutott az új nemzetépítési folyamatban, attól függően, hogy a meghatározó államhatalmi tényezővel partneri vagy ellenséges viszonyban

¹¹⁹ A tanulmány ezen fejezete átdolgozott formája a Reményi Péter által szerkesztett Állam- és nemzetépítés a Balkánon című kötetben megjelent írásomnak.

álltak-e. Az elsődleges konfliktus, hiszen a horvát nacionalizmus történeti horvát (állam)jogon alapuló, másfél évszázados hagyományához, az ország legnagyobb kisebbségi csoportjával, a Belgrádból, Milošević nagyszerb politikája által befolyásolt horvátországi szerbekkel alakult ki, akik területi követeléseikkel, illetve elszakadási törekvéseikkel szemben álltak az új horvátországi vezetéssel. Az 1990 és 1995 közötti, elsősorban hadi cselekményekkel (értsd el-, majd visszafoglalás), tömeges etnikai tisztogatásokkal jellemezhető, majd békével záruló folyamat (mely végül 1998-ban a Duna menti békés reintegrációjával zárult le) eredményeként jelentős embertömegek cseréltek lakóhelyet, menekültek el az országból, és/vagy veszítették el családjuk, vagyonuk egy részét, vagy akár az életüket is.

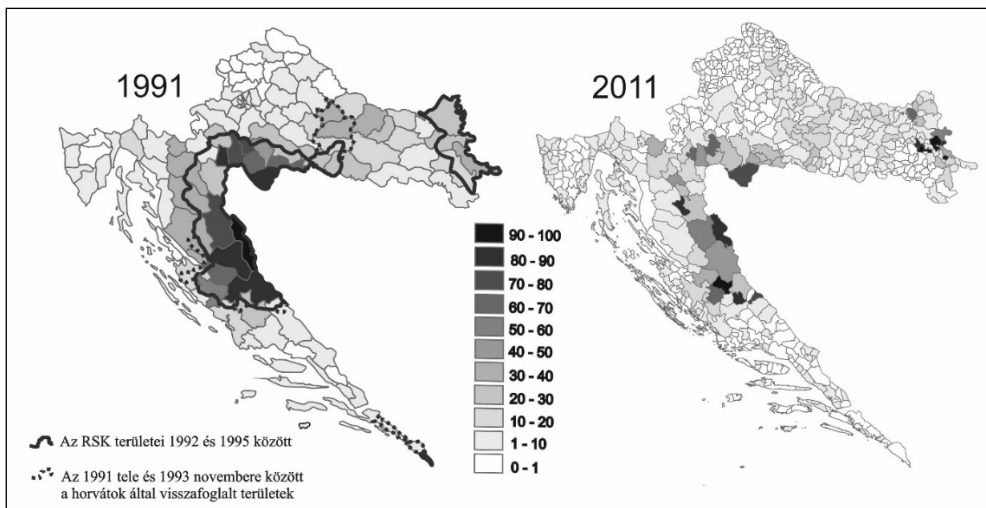
Ezek után néhány év „tudmani hezitálást” követően 2000-ben, az új politikai vezetés Horvátország euroatlanti integrációja mellett kötelezte el magát, vállalva ezzel a háború okozta társadalmi reintegráció 1995 és 2000 között mellőzött útját. Ebben a folyamatban a Horvátországból elmenekült szerbek visszatelepülésének elősegítése, a háború folyamán betelepült horvát csoportok társadalmi-gazdasági integrációja és a harcok által sújtott területek gazdasági talpra állítása jelentette a legnagyobb feladatot. Mindezt egy olyan légkörben, melyben az aktív nemzetépítés „fekete-fehér” időszakát egy színesebb és bonyolultabb valósággal kellett felváltani a társadalom egésze számára (függetlenül annak háborús szerepétől, és az abbéli különbségektől).

5.1. A Krajínák – területi és problémaorientált lehatárolás

Ha a Krajínák nevet említjük, az olvasónak általában vagy a történeti határőrvidék, vagy az 1991 és 1995 között fennálló, 1990-ben formálódott (BARIĆ 2005) Szerb Autonóm Körzetekből (SAO) 1991. december 9-én megalakult, nemzetközileg el nem ismert Republika Srpska Krajina (RSK) jut eszébe. Ugyanakkor egyik itt említett entitás sem fedti le egymást maradéktalanul, és egyik sem azonos a horvátországi szerbek szállásterületének egészével. Fontos továbbá megemlíteni, hogy amennyiben az átmenetileg szakadár szerb igazgatás (SAO, vagy RSK 1990 és 1995 között bármikor is) alatt álló területeket jelölnénk is meg ennek területi kereteként, akkor is óriási különbségek mutatkoznak az egyes vidékek között. Az első klasszifikációs sarokkövet a horvát államtérbe való integráció ideje és módja határozza meg:

- ennek megfelelően megkülönböztethetjük az 1990 és 1995 augusztusa között a horvátok által katonai akciókban visszafoglalt területeket,
- az 1995. augusztus első felében a Villám és Vihar hadműveletekben reintegrált területeket és
- a békés reintegrációval (az átmenetet biztosító ENSZ-irányítás alatt) 1998-ban csatlakozott Duna menti térséget (Baranya, Kelet-Szlavónia és Nyugat-Szerémség).

Amennyiben ezt a logikát követjük, meg kell említenünk azokat a szerbek által jelentős arányban lakott vidékeket is, melyek sohasem voltak az említett szerb területi igazgatás alatt. Ilyenek például Ogulin és Karlovac környéke, Gorski Kotar és az Eszék–Nekcse (Našice)–Alsómiholjác vonal mentén elhelyezkedő szerb településterületek, melyek a menekültkérdés kapcsán számos szállal kötődnek a témánkhöz (MESIĆ–BAGIĆ 2011). Ezekhez csatlakoznak egyes olyan nagyvárosok, melyek a háborús időszakban nem voltak közvetlen veszélyben (vagy csak ritkább esetben történt katonai tevékenység, például Zágráb rakétatámadása 1995-ben), viszont a XX. században jelentősebb szerb letelepedés történt (elsősorban urbanizációs, iparosítási folyamatoknak köszönhetően).

18. ábra. A szerbek szállás-, illetve szakadár területei, 1991 és 2011 között Horvátországban (az aktuális területi, općinai keretben, %-ban kifejezve)

Forrás: Népszámlálások: Popis stanovništva Jugoslavije 1991, ill. Popis stanovništva, kućanstava i stanova Hrvatske, 2011. godine. Szerk. Végh Andor 2014.

Írásunkban társadalmi kérdésekkel foglalkozva nem az egykori politikai, igazgatási területek mentén kívánjuk körülhatárolni a vizsgált területet, minthogy az etnonacionalizmus által gerjesztett migrációk hatása ezen határokon átnyúlt, hanem elsősorban az adott problémakör (menekültek, visszatérők, etnonacionalista igazgatási struktúrák váltakozása, társadalmi reintegráció) előfordulásának területisége mentén. Így ez, az egyénekre levetítve akár lehetne Horvátország teljes területe is. Ugyanakkor a szerb szállásterületet – a szerbek mikroregionális-općinai és lokális-települési területi keretben értelmezett jelentős kisebbségi, relatív vagy abszolút többségi jelenlétét egyaránt – figyelembe véve, ez nem érinti Horvátország több vidékét, így például a Muraközt, a horvát Zagorjét, a Felső Kupa-mentét (Bosiljevo és Zaprešić között), Közép-Isztriát, Dél-Dalmáciát, és a szigetvilágot sem. Ezért amikor általában a menekültügyi

problematikáról és a társadalmi reintegráció kérdéséről beszélünk, az imént említetteken kívül a teljes horvát területet ideértjük, míg a Krajinák esetében a 1991 és 1998 között valamely módon és valamely időintervallumban szerb közigazgatás alatt álló területekre gondolunk. Mivel az 1991 előtt nem Horvátország jelenlegi területén élő horvátok, háborús és posztháborús migránsok letelepedési területe szintén összefüggésben van a szerbek (egykori) szállásterületével, így ezen letelepedési/letelepítési kérdéskör határait az előbbiekkal egyezően húzzuk meg.

Amikor a szerbek visszatelepüléséről és új szállásterületi strukturájáról beszélünk, fontos megemlíteni, hogy a nemzetközi és a horvát szakirodalom egyes jellemzőknek megfelelően több területi típust különböztet meg. A leggyakoribb négyes területi felosztást alkalmazzuk mi is írásunkban, mely a visszatelepülés területeit Dalmáciára, a Báni határőrvidékre, Nyugat-Szlavóniára és Kelet-Szlavóniára osztja. Ezek a történeti régiók némileg tükrözik a már említett integrációs területi különbségeket, a regionális identitás földrajzi egységeit és rávilágítanak a történeti örökség lecsapódásának recens megjelenésére is.

5.2. A terepi kutatás és annak módszerei

Jelen írás nagyrészt több terepi kutatás eredménye, melyek 2012 nyári és téli időszakában, 2013 tavaszán és nyarán, valamint 2014 első felében zajlottak. Ezek során számos telepés, visszatelepült vagy a háborús migráció által csak részben érintett közösséget kerestünk fel (szerbet és horvátot egyaránt) az említett területen, továbbá kutatásunk kiterjedt az egykori kibocsátó területekre is (a horvát betelepülők vonatkozásában), ahol a még megmaradt közösségeket vizsgáltuk. A vizsgálat módszertana elsősorban interjúkészítés volt a migrációban részt vevő csoportok képviselőivel, valamint azon csoportokhoz tartozókkal, akik az adott letelepedési területen korábban is ott él lakosságot képviselik. Ez utóbbiakat nevezhetnénk kvázi őslakosoknak, bár ez a kifejezés a legkisebb mértékben sem felelne meg a valóságnak, ugyanis a XX. században a vizsgált területek mindegyikének lakossága jelentős mértékben megváltozott (lásd e kötet korábbi fejezeteit). Még a magukat őslakosként meghatározók is leggyakrabban második, jobb esetben harmadik generációs helyiek, ez különösen érvényes Nyugat-Szlavóniára.

A kutatás elsődlegesen a fókuszban lévő csoportok identitásának egyes elemeire irányult. Horvátországban, ahol a regionális identitástudat a mediterrán országokéhoz (pl. Olaszország, Spanyolország) hasonlítható leginkább, ez gyakran erősebb a nemzeti identitásnál, vagy a dominánsabb regionális identitásnak csak egyik eleme a nemzeti. Ezért a mai napig erős a feszültség a regionalizmus és az unitárius horvát nemzeti integrációs törekvések között (JEŽIĆ 1992, Magaš 1997, Topalović 2000). Erre a hagyományos megosztottságra egy döntően internacionalista jugoszláv időszak után, ahol a „testvériség és az egység” politikája dominált, egy teljesen ellentétes etnonacionalista, a társadalmat „nemzeti barátokra” és „ellenségekre” osztó

időszak következett (BABIĆ 2010), mely háborús konfliktusba torkollott. E mögött részben a szocialista időszak ki nem beszélt etnikai konfliktusai, valamint a föderatív államalakulat további létrehozásához, nemzeti céloktól függő, és ezért alapvetően ellentétes elképzelések álltak. A nemzeti integrációs szinteken közvetlenül ütköző szemléletek, ideológiák a konfliktust a társadalom legalapvetőbb szintjeire is elképesztő gyorsasággal exportálták.

A kutatás elsődleges módszerei az előbb említett lokális és regionális komponens figyelembevételével a terepbejárás és az interjúkészítés voltak. Ez utóbbiból jelentős számút készítettünk, előre megfogalmazott, az alábbiak szerint tematizált kérdéseket feltéve:

- Mi a különbség a betelepülő, önmagukat szintén horvátnak valló csoportok és a helyi, már régebb óta ott lakó horvát közösség között (nyelvhasználat, dialektusok különbségei és azok átalakulása, kulturális szolgáltatások iránti igények különbségei, a vallásosság reprezentatív és nem reprezentatív formáiban jelentkező különbségei, házasodási szokások – kifejezetten a keveredést illetően)?
- Milyen konfliktusok zajlottak a betelepítés időszakában a helyiek és a migránsok között (volt e közvetlen konfliktus, felszínre bukkanó nézeteltérés, és az milyen szintű ellentétet eredményezett, milyen e konfliktusok emlékezete)?
- Vajon az egységes horvát nemzettudat erősebb-e vagy a szegregációt erősítő regionális kötődés, melynek a területi komponense az egykori migránsok számára már csak mentális szinten létezik legtöbb esetben (milyen a kötődés az egykori lakhelyhez, visszavágyunk-e, illetve milyen gyakran látogatnak el oda)?
- Mely identitási elemek látszanak erősödni, melyek gyengülni és melyek azok, melyek speciális módon keverednek (a jelenlegi és az egykori lakhely közötti összefüggések speciális jelentéstartalmának keveredése) a migráns csoportok öntudatában?
- Milyen módon jelent meg az egyház szerepe a háború előtti, alatti és utáni időszakban a helyben maradt és elmenekült csoportok számára? Melyek voltak az érzékelhető párhuzamok és ellentétek a kiépített politikai etnonacionalista struktúrák és az egyház között?
- Mely országos és lokális indokok domináltak a költözés/helyben maradás dilemmájának eldöntésében a háborúval közvetlenül nem érintettek körében? (elsősorban a szerbekre vonatkozólag)?

Az interjúalanyok kiválasztásakor arra törekedtünk, hogy minden kor- és szociális csoporttól/csoportról információhoz jussunk. Így zömmel egyéni interjúkat szerveztünk a középiskolásoktól kezdve egészen a legidősebbekig. A migrációval érintettek mellett a befogadó terület korábbi lakosai közül is lehetőség szerint minden csoportot megszólítottunk (a

barátságostól az ellenségesig, a nyugdíjastól az aktív korúig, a háborús veterántól a középiskolásig). Az interjúalanyok külön csoportját képviselik azok, akik kivülrőlként vesznek/vettek részt e területi integrációs kísérletben. Ők elsősorban a magas társadalmi presztízzsel rendelkező egyházi személyek köréből kerültek ki, illetve akadt köztük politikailag motivált „migrációs szervező” is. Az egyházi személyek közül sikerült olyanokat is megszólítani, akik a jelenlegi lakóhelyen érzékelik e társadalmi folyamatokat, és olyanokat is, akik az 1970-es és 1980-as években még az adott csoportok eredeti lakóhelyén ismerték a később migrációval érintett csoportokat. További interjúkat készítettünk az eredeti lakóhelyen maradtakkal, és azokkal a nem horvátokkal az eredeti lakóhelyen, akik még együtt éltek a migráció által érintett csoporttal.

Az egyéni interjúk mellett készítettünk felvételeket csoportos beszélgetéseken is, melyen a migráns közösség legelismertebb képviselői vettek részt. Ők a legnagyobb nemzetségek (klánok) képviselői voltak. Ezt a csoportos módszert leginkább a véleménykülönbségek és a belső csoportosulások közti viszony feltárása érdekében alkalmaztuk. Ily módon a politikailag is legaktívabb réteget és egyéneket sikerült megkérdeznünk.

A kutatás egyik fókuszában elhelyezkedő, Koszovó déli részéről (többnyire Letnica, Vrnez, Vrnaukolo, Šašare), az albánul és törökül (és gyakran más helyi közösségek által is) a mai napig csak Karadagként nevezett Skopska Crna Gora északi hegy lábának egyes helységeiből származó horvátokra nem véletlenül esett a választás. Egyrészt ők a legkorábbi olyan migrációs csoport, melyet az 1991-ben frissen önállósodó horvát állam telepítési tervei szerint és segítségével „repatriáltak”. Több hullámban érkeztek Horvátország területére, ugyanakkor többé-kevésbé jól körülhatárolható térben telepedtek le/telepítette le őket a horvát állam (jelen terepkutatás csak a korábbi, tömegesebb, társadalmilag napjainkig egységesebb jelenségeket mutató menekültcsoport településterületén zajlott). Kulturális, nyelvi és társadalomszervezeti különbözőségük a letelepedési területen élő más (helybeli) csoportoktól talán a legjelentősebb az összes 1991 és 1999 között Horvátországban letelepedett közösség közül. Így jól elválasztható identitáselemekkel és különbségekkel találkozhatunk. Ilyen komoly mértékű eltérést nem tapasztalhatunk sem a Vajdaságból, sem pedig a Bosznia-Hercegovinából származó (e két csoport képezi a Horvátországba irányuló háborús migránsok mintegy 90%-át) bevándorló horvát csoportoknál.

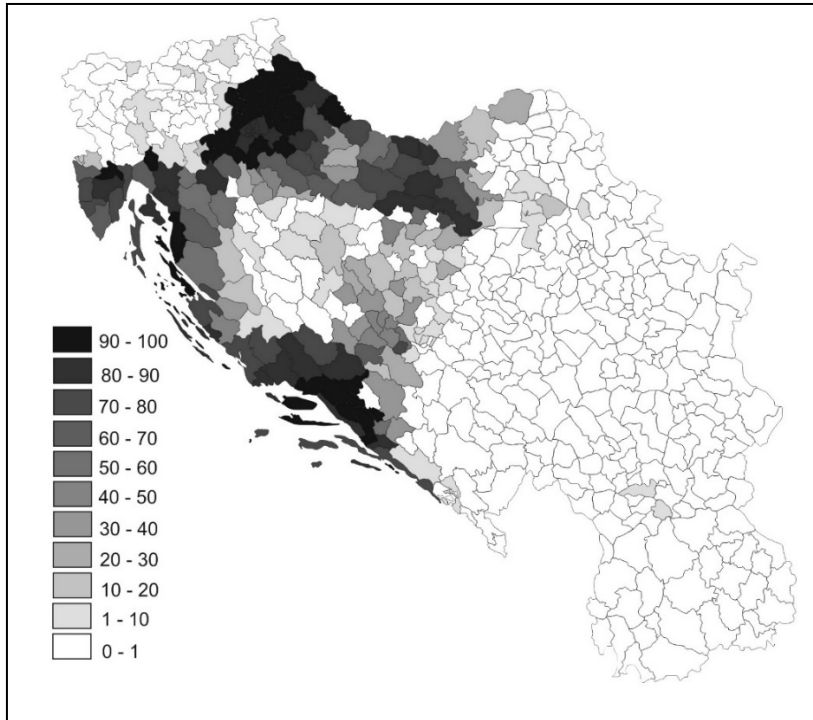
A horvátországi szerbek esetében igyekeztünk minden, általuk által lakott régióban és lehetőség szerint mindegyik etnoszociális státuszú interjúalanyt megszólítani. Így volt helyben maradt, etnikai vegyes házasságban élő, elmenekült majd visszatért, és végig helyben maradt beszélgetőpartnerünk. Ezen kívül az egyházi és a politikai meggyőződés szerint is kiválasztottunk

különböző embereket, ortodox papokat, szerzeteseket, helyi és országos szintű politikusokat, ateistákat, apolitikusakat egyaránt.

5.3. A Horvátország területét érintő migrációk az 1990-es években

Az egykori Jugoszlávia területén számos vegyes etnikumú terület helyezkedett el, melyekben a horvát jelenlét több helyen is érzékelhető arányú volt. Horvátországon kívül a legjelentősebb horvát kisebbségi területek az alábbiak:

- Bácska,
- Szerémség,
- Hercegovina,
- Közép Bosznia,
- Észak-(Száva-menti) Bosznia,
- Kotori-öböl környéke Montenegróban,
- a szlovéniai Bela Krajina és a szlovén Isztria,
- a vajdasági Bánát egyes települései (Starčevo, Sarč, Kikinda, Opovo stb.),
- a Koszovóban elhelyezkedő Janjevo település, valamint a Koszovó és Macedónia határán lévő Skopska Crna Gora (Karadag) északi (koszovói) heglábi területein elhelyezkedő néhány település, Letnica központtal.

19. ábra. Horvátok az egykori Jugoszlávia területén az 1981-es népszámlálás adatai alapján (százalékban kifejezve)

Forrás: Popis stanovništva Jugoslavije 1981. Szerk. Végh 2013.

A felsorolt vidékeken a horvátok legtöbbször vegyes etnikumú területeken alkottak kisebb-nagyobb (települési, illetve településeken belüli) etnikai „szegregátumokat”, és csak ritkán beszélhetünk regionálisan is összefüggő horvát etnikai területekről (ilyen például Nyugat-Hercegovina). Az 1990-es évek elejének zűrzavaros Jugoszláviájában éppen a vegyes etnikumú területek (erősen kevert, vagy több kisebbségi csoport által is tarkítva) voltak azok, ahol a határok nacionalista indíttatású, etnikai választóvonalak mentén történő kialakítása a legtöbb áldozattal, menekülttel, kényszermigránssal járt (ŽIVIĆ–TURK 2012). Az ilyen jellegű, multietnikus területeken volt a legpusztítóbb a háborús örület is. Ez egybeesett a horvát (de hasonlóan a bosnyák-muszlim, később a montenegrói vagy az albán) nemzetépítés és nemzetpolitika irányainak kibontakozásával. Így az egyre bizonytalanabb, idővel gyakran háborús vagy nyílt összeütközésekkel tarkított kisebbségi lét mellett komplementerként megjelent a „Haza hívó szava” (TOPALOVIĆ 2000).

A horvát államiságot megalapozó Horvát Demokrata Közösség (Hrvatska Demokratska Zajednica) politikájában kiemelt szerep jutott a Horvátországon kívül rekedt, vagy onnan valamikor elvándorolt horvát csoportoknak. A párt finanszírozása is kezdetben a nyugat-európai

és tengerentúli diaszpórának volt köszönhető. Különösen az 1990-es évek vége felé e párt a külhoni horvátok szavazataival (elsősorban a párt által erőteljesen képviselt jobboldali politikai opció mellett „generációsan elkötelezett” hercegovinai tömbhorvátságnak köszönhetően) őrizte meg a hatalmi pozícióját. A párt politikájában kezdetben hangsúlyos elem volt a repatriálás, így például a romániai krasovánok szervezetten kapták meg az állampolgárságot, és ez sokban segítette is külföldi munkavállalásukat, javított anyagi helyzetükön (RADAN 2002). Ennek eredménye több oldalról is megítélhető, így leírható pozitív és negatív folyamatként is.

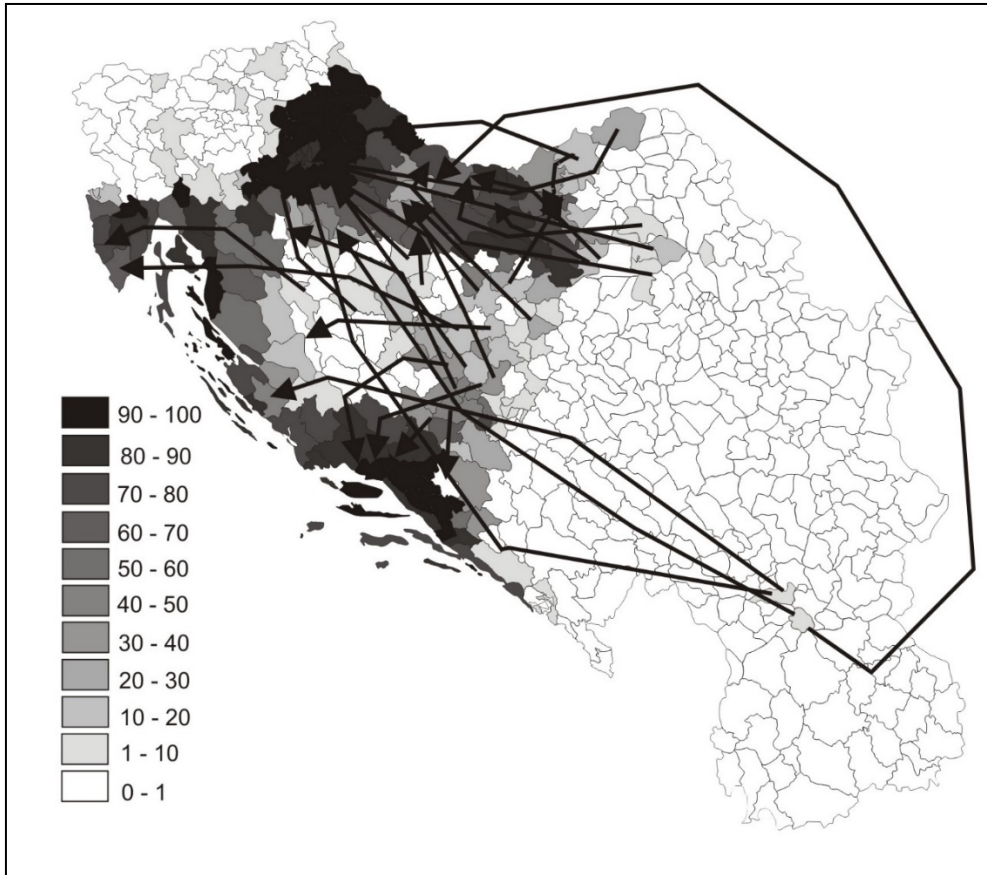
Amikor támogatásról, segítségről beszélünk, gondolunk mind anyagi, mind pedig más jellegű tényezőkre is. Az európai és észak-amerikai diaszpóra elsősorban pl. pénzügyi támogatások, hozzájárulások, technikai eszközök biztosításával segítette a háborús korszak államépítésében, de közvetlen fegyverszállmányokról is tudunk, akárcsak külföldön szerveződött katonai egységekről, melyek a háborús időszakban segítettek Horvátország területeinek védelmében (SALAJ 2003). A volt Jugoszlávia nem horvátországi területein „rekedt” horvátság hozzájárulása elsősorban a fentebb részletezettek szerint a beköltözés révén realizálódott, tehát demográfiai jellegű tényező volt (bár sok-sok háborús önkéntesről tudunk, akik Jugoszlávia többi tagköztársaságából szánták rá magukat a horvát oldalon való háborús részvételre, és ők nem is minden esetben voltak horvát nemzetiségűek). Mint látni fogjuk, vannak arra utaló jelek, hogy az uralkodó horvát politikai elit valóban elősegítette, akár a szerb féllel való tárgyalásokon is az ún. „humánus lakosságcsere” intézményét (mint az etnikai tisztogatások „emberségesebb” alternatíváját), azonban ennek a problematikának a kezelését nem tudták megoldani, részben mert ez megoldhatatlan, és tervezhetetlen volt e korszakban. Nem beszélve arról, hogy a „humánus” jelző a legkevésbé sem érvényes e folyamat jellemzésére, különösen nem a háborús cselekmények közepette, de még azokat követően/megelőzően sem.

Az említettek mellett fontos hozzájárulás volt az egyre inkább elnéptelenedő térségek, valamint a nem horvátok (elsősorban az ekkor még mintegy 12%-nyi horvátországi szerbség) által lakott területek demográfiai, illetve etnikai „revitalizációja” (POKOS–ŽIVIC 2004). Ez leginkább a közelben élő, Horvátország államterületén kívül rekedt horvát csoportok migrációs hajlandóságának és letelepedésének érdekében tett lépésekben nyilvánul meg (TOPALOVIC 2000). Mivel ezek a folyamatok egy meglehetősen problémás, háborúval, háborúkkal terhelt időszakban történtek, nehéz meghatározni azok egzakt folyamatát, mozgatórugóit. További nehézség a kutatásban, hogy a folyamatok politikai motiváltságuk miatt még napjainkban is nehezen kutathatóak, így a migrációknak az ilyen fajta tanulmányozását a kevésbé kutatott témák közé sorolhatjuk (HALILOVIC 2013).

Így jött létre a második világháború óta (és az azt követő optáció-kolonizáció óta) a legnagyobb lakosságmozgás a volt Jugoszlávia területén (KOCIS–BOGNÁR 2003, REMÉNYI

2010). Eredőjét tekintve egyértelmű a személyes biztonság (nemzeti, etnikai alapú diszkrimináció) teljes megrendülése. A korábbi rendszert irányító központi hatalmi erők és szervek helyett nacionalista pogromokat végrehajtó félmilitáns/militáns szervezetek kezébe került a közigazgatás és a „közbiztonság” megszervezése. Továbbá a közvetlen háborús veszélyeztetettség és az etnikai alapú (csoportokra kiható) szelektív közvetlen félelemkeltés váltak dominánssá (ROSIERE 2005). Emellett több csoportnál is megjelent a befogadó nemzeti ideológia által sugalmazott „ígéret földje” materiális érvrendszer, mely kevésbé közvetlen, mint inkább ködös anyagi és jóléti ígéretekkel is hatott az együttérzésen, együvé tartozásán túl.

Az itt felsorolt migrációs érvrendszerben természetesen jelentős felelősségük volt a kibocsátó országok mellett a befogadóknak is, amelyek gyakran erőteljes propagandát folytattak a potenciális migráns csoportok elindítása érdekében. A szervezett lakosságcsere intézményét, a Milošević-Tudman paktum részeként napjainkig nem lehet közvetlenül bizonyítani és cáfolni sem (SOKSEVITS 2011). Bár számos jele fellelhető lehetne ilyen jellegű kétoldalú megegyezésnek a kutató tömeges háborús migrációk esetében, legalább annyi tény szól ellene is. Több olyan interjúalany is megszólalt a kutatás folyamán, akik pontosan beszámoltak a tervezés részleteiről, bár az elmondottakban gyakran voltak ellentmondások az egyes visszaemlékezők között, de az egyeztetések, a szervezés, az ígéretek közös elemek voltak. Kiemelendő, hogy ezt a szervezést, a második világháború kolonizációs folyamataihoz hasonlítva sohasem hivatalos állami szervek vagy minisztériumok végezték, hanem civil szervezetek, azonban az egyeztetések politikai szintről indultak.

20. ábra. Jugoszlávia szétesését követő („háborús”) horvát népességmozgások az 1981-es etnikai térképre kivétítve

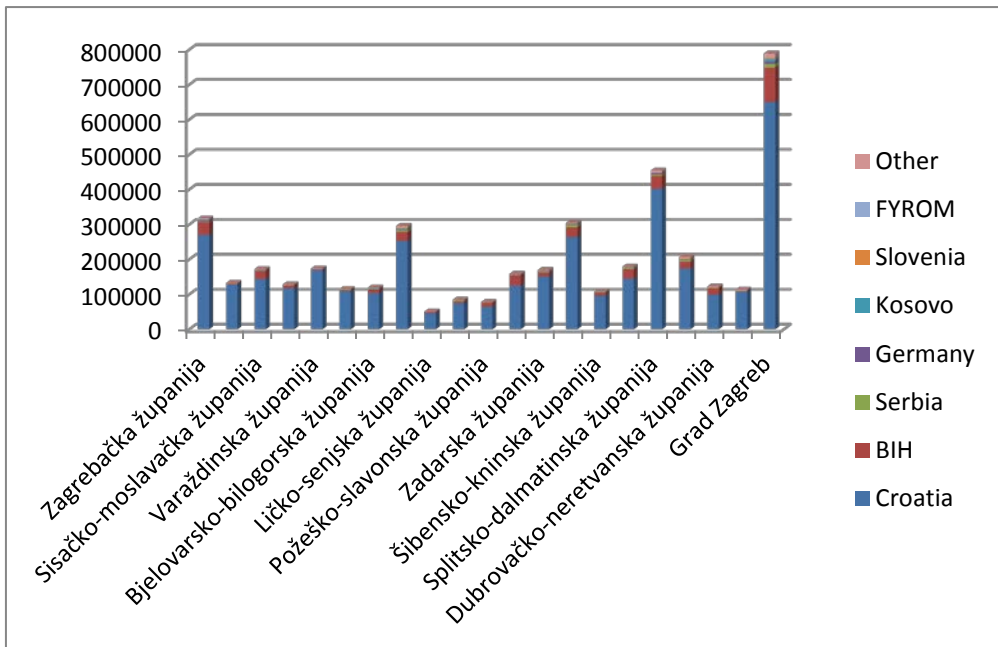
Forrás: Popis stanovništva Jugoslavije 1981. Szerk. Végh Andor 2013.

A fenti ábra a háború által gerjesztett migráció folyamatának összetettségére és bonyolultságára jellemző módon (gyakran egyes falvak szintjén, melyeket a kutatás érintett) mutatja be azokat a migrációs folyamatokat, melyek az 1990-es évtizedben zajlottak a volt Jugoszlávia területén horvát szempontból.

A részben az említett kutatás eredményein alapuló 20. ábrából két szembeötlő földrajzi, etnikai-térszerkezeti tanulságot vonhatunk le Horvátországot illetően. Az egyik, hogy a főváros és a nagyvárosok (Split, Zágráb, Slavonski Brod), illetve azok agglomerációs térségei, valamint a gazdaságilag frekventált területek (Isztria) erős vonzerővel bírnak. A nagyvárosok között Eszék nem szerepel, ugyanis a bosznia-hercegovinai és koszovói háborúk kitörésekor már a szerbek által ellenőrzött horvát területek – Baranya, Délkelet-Szlavónia, Nyugat-Szerémség – lakói megtelítették a várost, amelyet északról, keletről és délről is szerb fennhatóságú területek vettek körül. Így nem volt mód nagyobb migránstömegek befogadására, ezért itt nem alakultak ki

jelentősebb, szervezett kolóniák. A másik pedig, hogy az egykori, 1991 és 1995 között jelentős mértékben megfogyatkozott szerb szórvány-szállásterületnek jelentős migránsokat vonzó hatása volt. Amíg az első esetben elsősorban az egzisztenciális indokok domináltak, a másodikban a horvát központi hatalom közvetlen geopolitikai, etnopolitikai érdekeit fedezhetjük fel, és ez gyakran, mint azt tapasztalhattuk, közvetlen telepítésekben, vagy irányításban nyilvánult meg.

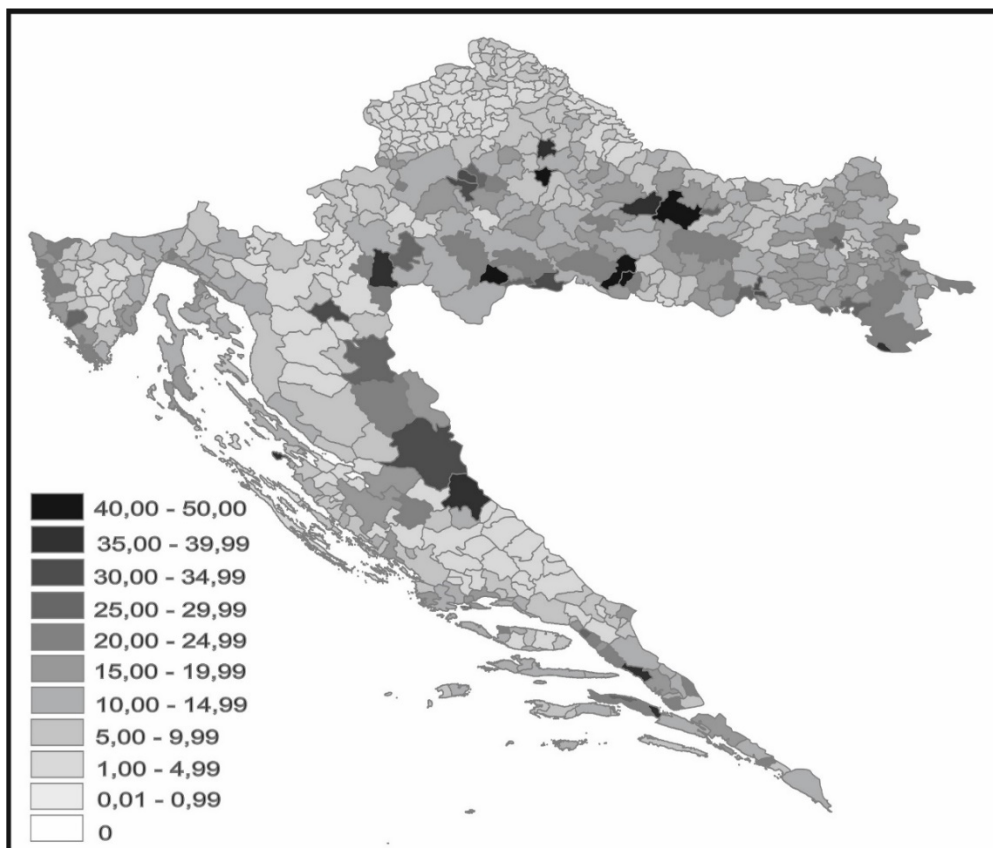
A 21. ábrán azt láthatjuk, hogy a nem Horvátországban születettek legjelentősebb koncentrációi a nagyvárosok és agglomerációik mellett (Zágráb, valamint Zagrebačka, Splitsko-dalmatinska, Osječko-baranjska, Primorsko-goranska megyék) éppen azok a megyék (Sisačko-moslavačka, Vukovarsko-srijemska, Brodsko-posavska), melyekből jelentős számban vándoroltak el a szerbek a háborúban, vagy azt követően. Horvátország természetesen a jugoszláv időszak belső migrációs célpontja is volt, kiemelkedően a boszniai horvátok számára (ŽULJIĆ 1989, PETROVIĆ 1987), akik a menekült-migráns kérdésben is a legmarkánsabb elemet alkotják. Noha az eltérő születési hely nem feltétlenül jelenti azt, hogy a népesség érintett része a háborús migráció következtében él Horvátországban, illetve az adott megyében, a szerb szállásterülettel való szembeötlő párhuzamosságok miatt, ha fenntartással is, de használhatjuk ezt a statisztikai mutatót a háborús migrációk területi hatásainak bemutatására.

21. ábra. Horvátország lakossága születési hely szerint, megyei bontásban 2011-ben

Forrás: Popis stanovništva, kućanstava i stanova Hrvatske, 2011. godine. Szerk. Véghe Andor 2014.

Észrevehető, hogy az egykor legjelentősebb szerb településterületi koncentráció, a likai és észak-dalmáciai Knin központú terület elmarad a kiugró megyék adataitól, de még az országos átlagtól is. Ennek oka nagyrészt az itteni természeti és társadalmi struktúrákban keresendő. Az itteni elszigetelt, rossz infrastruktúrájú egykori szerb települések munkahelyek és egzisztenciális kilátások híján (a szocialista gazdaság krízise legalább annyira megviselte ezeket a területeket, mint a háborús pusztítások) nem vonzották a betelepülőket. Másrészt pedig az itteni mediterrán (vízhiányos karszterületek, szegényes terra rossa talajok, elsősorban állattartásra épülő mezőgazdaság) nem jelentett akkora vonzerőt az új hazát választóknak, mint a kontinentális területek.

22. ábra. A nem Horvátország területén születettek százalékos aránya az adott közigazgatási egység teljes lakosságához viszonyítva 2011-ben

Forrás: Popis stanovništva Hrvatske 2011. Szerk.: Véghe Andor 2017.

Amennyiben az előbbi adatokat térképen próbáljuk ábrázolni, de nem megyei, hanem annál alacsonyabb, járási szinten, jól láthatóan kiemelkednek azok a települések és közigazgatási egységek, melyekről szoltunk, különösen ez egykori szerb szállásterületen. Ebben az esetben már eltűnnek a megyei szinten előbb jelzett anomáliák és kiviláglik a Krajinák területének nagy része, de a valódi csomópontok is, melyekbe államilag irányított letelepítés zajlott.

A háború előtti és a háborút követő „származási hely szerinti térszerkezetet” statisztikai adatokon nyugvó összevetése alapján azt mondhatjuk, hogy míg 1991-ben Horvátországban az országon kívül születettek aránya (Horvátország akkori belső jugoszláv határait számítjuk, melyek megegyeznek a mai államhatárokkal) 8,26% volt (ARKAP 1995), ez a mutató 2011-ben 13,65%-ra nőtt. Ezen állampolgárok területi eloszlása egyértelműen megegyezik az 1991 előtti szerb szállásterülettel (Krajinák, Nyugat-Szlavónia és a Duna-mente, kiegészülve a főváros környékével, valamint a litorális Isztria és Dalmácia idegenforgalmilag frekventált területei).

A háborús időszakban és a háborút követően is gyakran megfigyelhető volt a visszatérő menekültek, valamint a beköltözők között is, hogy az önálló gazdaságok a rurális területeken a letelepedési hely kiválasztásában döntő szerepet játszottak. Csak 2002–2003-tól kezdve, amikor a kisebbségek egyre jelentősebb számban tértek vissza, ráadásul már fiatalabbak is voltak, vált egyre gyakoribbá az, hogy a háborús területeken kívüli vagy városi lakóhelyet választottak (MESIĆ–BAGIĆ 2011). A másik oka ennek a letelepedési „anomáliának” az úgynevezett speciális jugoszláv ingatlanhasználati sajátosság, a lakóbérlői jog (stanarsko pravo) utóhatása volt. Ez az állami, illetve az állami tulajdon valamely más szintjére (pl. gyárak, termelőüzemek) delegált lakóingatlanok tartós (pl. családon belül örökölhető) használatának a jogát jelentette, mely a magyar önkormányzati bérlakások bérlői jogaihoz hasonlít leginkább, attól azonban annál több vonatkozásban is eltér, főleg a kiterjedtebb bérlői jogok tekintetében. A szocialista Jugoszláviában az ilyen jellegű lakásjogviszony igencsak elterjedtnek számított, elsősorban a szocialista nagyüzemi fejlesztések központjaiban, a nagyobb városokban (ICG 2002). Ezeket a jogokat a horvát állam több lépésben is megkurtította, megsemmisítette azok számára, akik 60, illetve 90 napig nem használták az adott ingatlant, így mintegy 29 800 lakóingatlanhoz tartozó bérlői jog szűnt meg 1996-ig (MESIĆ–BAGIĆ 2011). Ezen jogok részleges helyreállítása 2003-ban törvényileg szavatolva, 2006-ban pedig a gyakorlatban is megerősítve megtörtént az aktuális horvát kormányok részéről. E jognak a rendezése számos olyan várost érintett, melyek nem voltak a Krajinák területén belül, de ugyanúgy érintette a vizsgált területek városait is, melyekbe ezután jelentősebb számban és arányban történtek a visszatérések.

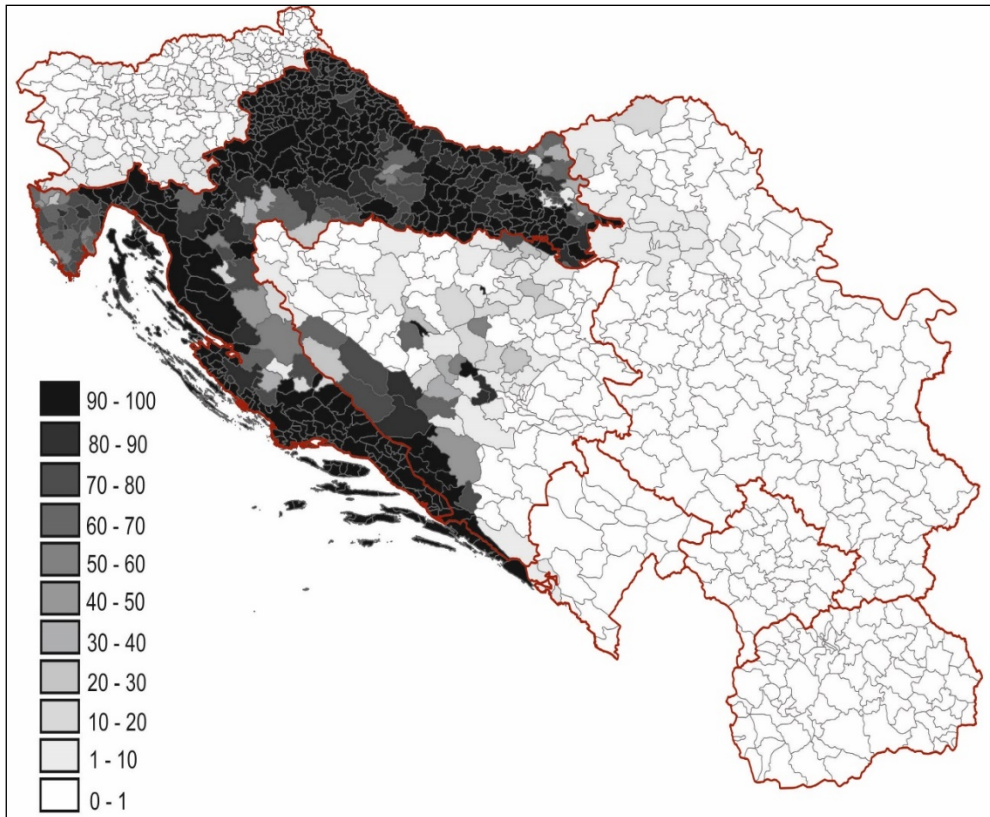
Az 1990-es évek horvát politikai vezetésének az elképzelései a horvát menekültek letelepítésének területiségét tekintve részben (el)ismertek. Ezek azonban csak részben valósultak meg. Egy letelepítésben érintett interjúalanyunk említett egyes 1990-ben elhangzott

elképzeléseket, miszerint a közép-boszniai horvátokat a politikai vezetés nem szerette volna kitelepülésre sarkallni, mert bízott Bosznia-Hercegovina több részre szakadásában, és elsősorban a szerbiai és koszovói horvátokat illetően voltak konkrét letelepítési tervei. Láthatjuk is, hogy a Bosznia-Hercegovina területéről származó horvát állampolgárok igen erős szórást mutatnak területi elhelyezkedésükben, leginkább a spontaneitást és nem az állami tervszerű letelepítést érhetjük tetten az ilyen jellegű térstruktúrában.

A központi hatalom szempontrendszerének észrevehető hatása a menekültek letelepítésében nem horvát specifikum. A jugoszláv utódállamok/nemzetek mindegyike tett hasonló lépéseket. A szerbek pl. a magyar etnikai szállásterület fellazításának céljából, és az egykori magyar és vegyes etnikumú (magyar–szerb) falvakba telepítettek krajjinai menekülteket (REMÉNYI 2009, 2011b, LÉPHAFT 2011, LÉPHAFT–NÉMETH–REMÉNYI 2014), megpróbálkoztak a koszovói etnikai korridorok létrehozásával is, de ez 1995-ben már késő volt (a Čubrilović-tervről nem is beszélve, mely az albánok módszeres ellehetetlenítésének egyik eszközeként kezelte a tervezett szerb kolonizációt a „déli tartományban” ČUBRILOVIĆ 1937). A bosnyákok menekültjeiket előszeretettel helyezték el a föderáció vegyes etnikumú területein, siettetve ezzel a horvátok elvándorlását és az etnikai arány megváltoztatását, például Bugojno, Fojnica és Mostar egyes községeiben (REMÉNYI 2011a, 2012). A koszovói albánok a macedón–albán konfliktus albán menekültjeit irányították a szerbek, illetve a horvátok által frissen elhagyott településekre, az egykori roma negyedeket városfejlesztési szempontból átsorolták (pl. rekreációs zóna, ipari park) megakadályozva ezzel az egykori „épületek” újjáépítését. A macedónok pedig (az 1990-es évekből koszovói szerb politikát lemásolva) törvényeket hoztak az albánok ingatlanvásárlásának megakadályozására (МИЛОСАВЛЕВСКИ–ТОМОВСКИ 1997).

A horvát telepítéspolitikának, a spontán telepítéseknek, valamint a szerbek elmenekülésének eredményeképpen jelentősen megváltozott a horvát etnikai térszerkezet, de nem szélességében – új terekben –, hanem mélységében, azaz etnikai arányai tekintetében mindaz anyaországban, mind pedig diaszpórában. Az anyaországon belül létrejött a masszív többség még azokon a területeken is, ahol ez korábban nem volt így, más helyeken, pedig, ahol korábban szerényebb arányú volt az államalkotó nemzet aránya, a 2011-es népszámlálás adatai szerint már nem csupán egyszerű (relatív), de fölünyes (abszolút) többséggel rendelkezik. Ennek az ára a Bosznia-Hercegovina középső és északi, Száva menti horvát etnikai területeinek megritkulása, illetve eltűnése volt. Ugyanígy a szerbiai szerémségi horvát falvak és a koszovói horvát települések lakossága is eltűnt, Horvátországba költözött. Ennek köszönhetően a horvát államtér és a horvát etnikai terület nagyrészt lefedti egymást. Kevés kivétellel megszűntek azok a horvát települések és szállásterületi kiszögellések, melyek a foltszerű és elmosódott határokkal leírható, korábban bemutatott 1981-es állapotot előidéztek. Ezzel egyidejűleg a szerb etnikai

elem jelenléte a boszniai határ mentén megszűnt, vagy jelentősen gyengült, ami tovább erősítette az államhatár etnikai jellegét. A horvát etnikai és államterület egymáshoz viszonyított helyzete szempontjából csupán a nyugat-hercegovinai horvát jelenlét kivételes. Ebben a térségben a horvát állam és a horvát etnikai tér határa nem esik egybe.

23. ábra. Horvátok az egykori Jugoszlávia területén a 2011-es népszámlálások (Horvátország, Szerbia, Montenegró, Koszovó) és becslések (Szlovénia, Bosznia-Hercegovina, Macedónia) alapján (százalékban kifejezve)

Források: Nemzeti (Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Montenegró, Koszovó, Macedónia) statisztikai hivatalok adatbázisai. Szerk.: Végh Andor 2014.

5.4. A dél-koszovói migránsok letelepítésének és letelepedésének egyes kérdései

A történettudomány a Koszovóban elhelyezkedő horvát kolóniák eredetéről keveset tud. Janjevo település tekintetében a középkori dubrovniki telep elmélete általánosan elfogadott, azonban elfogadható választ az említett Skopska Crna Gora északi lejtőin elhelyezkedő települések horvátságára vonatkozóan még nem találtak. A dubrovniki eredetnek ez utóbbi kapcsán is vannak pártolói, akik a XVIII. századi dalmáciai klérus jelenlétével igyekeznek alátámasztani érvelésüket. Ugyanakkor mások egy későbbi boszniai migrációnak tudják be az itteni katolikus

horvát csoportot (DUIJZINGS 1995). A szerb történettudomány elsősorban katolizált szerbeknek tekinti a nem albán katolikusokat e területen, így az érintett település lakóit is (UROŠEVIĆ 1933). Mindkét elmélet kapcsán felmerül az az ellenérv, hogy a visszaemlékezésekben egészen a XIX. századig visszakövethető endemizmus nem tudta volna megtartani ezt a közösséget évszázadokon keresztül. A horvátok részéről ugyanis házasságok sem a környék ortodox szerbjeivel, sem pedig katolikus albánjaival, főleg nem a muszlim albánokkal vagy romákkal nem kötöttek (DUIJZINGS 1995). A janjevói horvátokkal való kapcsolat (mintegy 60 km-re helyezkednek el egymástól) is kérdéses. Ugyanis amíg Janjevo horvátjai kereskedelemmel, fémművességgel és régebben bányászattal is foglalkoztak, aktívan bekapcsolódva Koszovó mindenkori gazdasági vérkeringésébe, addig Letnica lakosai elmondások szerint a mindenkori túléléssel és önellátással töltötték hétköznapjaikat. Egy janjevói számára a letnicai házasság csak kivételes esetekben nem jelentett presztízsvesztést, ezért ritka is volt (kozarinak – kecskésnek csúfolták a Letnica környéki horvátokat). Gazdasági szempontból is éles választóvonal húzódott Janjevo és Letnica között, ez utóbbi ugyanis a Skopska Crna Gorához tartozva nagyon jó kapcsolatokat ápolt a közeli észak-macedón városokkal, Kumanovóval és Skopjéval, melyek a vendégmunkás-kultúra kialakulásakor az elsődleges célpontokat jelentették. A másik jelentős kérdés itt a horvát kultúra és az identitás összefüggése. A Letnica környéki horvátokat a környező albánoktól elsősorban a nyelvük, másrészt (a muszlim albánokat illetően) pedig a vallásuk különböztette meg. A szerbektől csak a vallásuk, a macedónoktól is csak a vallásuk (nagyon hasonló dialektust beszélnek a hegység túloldalán élő macedónokkal). Tradicionális kultúrájuk tartalmaz macedón, szerb és albán elemeket is, de általában a horvát vagy a boszniai területek horvát kultúrájából nem igen találtunk semmit (DUIJZINGS 1995), mely tipikusan horvátoknak lenne nevezhető (szellemi és anyagi kultúra, zene, tánc, viselet, gazdaság, hitrendszer mind-mind a helyi terület szláv és kisebb részt albán lakosságának a kulturális jellegével mutat azonosságot). Identitásukban a vallási elem a meghatározó, önmaguk meghatározására, a nemzeti integrációs hatást megelőző időkben leggyakrabban a „latin” meghatározást használták, amíg az ortodoxokat csak „kavur”-nak, azaz gyaurnak, az albánokat pedig siptároknak nevezték. A területi, lokális identitási elem és a vallási identitás kifejezetten fontos eleget ismerhető fel továbbá, amely részben önmagából a katolicizmusból, másrészt Letnica fontos búcsújáró hely mivoltából fakad. Mondhatjuk, hogy a Letnicai Mária-szobor tisztelete és multikonfeszionális jellege (az ortodoxok és az iszlám követői számára is jelentős búcsújáró, illetve zarándokhelyről beszélhetünk Letnicai esetében) valóban különlegessé teszi e teret, és ez fontos identitási elem napjainkig, már a migrációt követően is. Egy dubrovniki eredetű, kisgyermekkel ábrázolt barokk csodatévő Mária-szobor az, amely köré a XX. században egy, a település méretéhez képest óriási templomot épített a katolikus egyház a szarajevói székesegyház mintájára (DUIJZINGS 2000). Ezt

az identitáselemet az áttelepítés után tovább erősíti, hogy a migránsok egy részét a nyugat-szlavóniai Voćinba telepítik, mely Horvátország szlavóniai területének egyik legjelentősebb történeti, a nemzeti önállóságot követően újra felélesztett Mária-kegyhelye.

Az itt élő horvátok egészen az 1980-as évek végéig szinte premodern keretek között éltek. A társadalmukat még a szocialista Jugoszlávia ideje alatt is majdnem kizárólagosan a katolikus egyház szervezte. E településen az 1970-es évekig szinte mindenki a helyi mezőgazdaságból próbált megélni, szűk természeti és társadalmi keretekbe szorítva. Az 1970-es években kezdődtek meg a jelentősebb változások. Ekkor a falvak lakói a közeli Skopje és Kumanovo (illetve a távolabbi ószerbiai területek) iparfejlesztéseinek köszönhetően könnyebben találtak maguknak munkalehetőséget, néhányan a külföldi vendégmunkát is kipróbálták (DUIJZINGS 2000). Az így generált bevételekből a falvak házait modernizálták, javult a közegészségügy, nőtt az egyébként is tradicionálisan sokgyermekes családok eltartóképessége. Ezzel párhuzamosan a második vatikáni zsinatnak köszönhetően a nyugati egyházak (elsősorban az olasz) a zágrábi püspökségen keresztül egyre jelentősebb eszközöket fordítottak Jugoszlávia legelmaradottabb katolikus egyházi kerületeinek fejlesztésére, melynek révén Letnica, mint kiemelt búcsújáróhely folyamatosan jelentős segélyeket kapott. E segélyek a lakosság ellátását és életminőségét is javították (megnövekedett az itt szolgáló apácák száma, akik egészségügyi felvilágosítással, háztartási tanácsokkal és pedagógiai segítséggel szolgáltak). A segélyek fontos tényezőivé váltak a helyiek életének. Mivel ezek a segélyek a zágrábi püspökségen keresztül érkeztek, a Horvátországhoz és a horvát identitáshoz való kötődés csak erősödött. A horvát egyház az 1980-as évektől a helyi munkavállalókat segédmunkára is kiközvetítette horvátországi célpontokra, aminek eredményeként a Horvátország-kép a helyiekben egyre pozitívabb lett (a hely, ahol megtalálják a boldogulásukat). Ebből az időszakból néhány egyén már kiépített kapcsolatokat, illetve átköltözött Horvátországba. A további horvát orientációt erősítő jelentős csoport az itteni horvátok közül származó, Zágrábban és Szabadkán végzett jelentős számú klerikus réteg (papok, szerzetesek, apácák). Mint láhattuk, mindkét a csoport komoly szerepet vállalt a kitelepítés megszervezésében, ugyanis leggyakrabban Horvátországban maradtak, és mindkét területen jó helyismerettel és kapcsolati tőkével rendelkeztek.

A kitelepülés elindítóit ugyanannak az időszaknak ugyanazok a tényezői voltak, mint a jelentősebb horvát migráns tömeget kibocsátó vajdasági (jelentős részben szerémségi) horvátok esetében (ČAPO-ŽMEGAČ 2002). A probléma itt sem a helyi szerbek (albánok) és horvátok között, hanem a civil lakosság és a radikális, a közigazgatásban is folyamatosan teret nyerő, szerb nacionalizmust képviselő, leggyakrabban rendőri és katonai elemek között jelentkezett. Még a forгатókönyv is ugyanaz volt: munkahelyi elbocsátások, indokolatlan házkutatások, rendőri-katonai akciók, nacionalista gyűlések (ún. „mítíngek) (elsősorban a Szerb Radikális Párt

szervezésében) katonai sorozás alkalmával előforduló incidensek jellemezték ezt az időszakot. Ezen túl 1989-ben a koszovói konfliktusok miatt még kijárási tilalmat is bevezettek, és korlátozták a szabad mozgást is. Ezek folyamatosan növelték a feszültséget, mely a szerb–horvát háborús konfliktus horvátországi betetőzésével vált egyre elviselhetetlenebbé. Ekkor már titkos megbeszélések zajlottak a településeket irányító „klánok” vezetői és a horvátországi kapcsolattartók között. Végül 1992. május 11-én elindult hét busz Skopjéból Bulgárián, Románián és Magyarországon keresztül Horvátországba (DUIJZINGS 2000).

A helyi társadalmi struktúra alapját a tradicionális nemzetségi, vagy klán- (rokonsági fokon alapuló nagycsaládi, nemzetségi) rendszer alkotta. Minden nemzetséget annak legidősebb férfi tagja képviselt. Ez a struktúra öröklődött a horvátországi letelepedéssel is, de már valamennyire felhígulva, átértékelődve. Például a helyi települési vezetés a mai napig a klánok közti konszenzusok során alakul ki. Napjainkra létrejött ennek a mindkét nagy horvátországi – jobb- és baloldali – pártstruktúrába beépülő rendszere, annak ellenére, hogy hagyományosan minden betelepített csoport a HDZ, azaz a jobboldal támogatója.

A hét busz mellett Skopjéból az időseket külön repülőgép szállította. A költözés lebonyolítását egy egyházi alapítvány, a zágrábi Szent Izidor szervezet végezte, viszont egyes források szerint ez csak az áttelepítés lebonyolításának szervezési feladatait végezte, annak teljes költségét a horvát állam és a horvát katolikus egyház közösen finanszírozták. Felmerül a kérdés, hogy mintegy 3–4 ezer ember elvándorlása és annak megszervezése hogyan nem szűrt szemet a szerb állami és katonai apparátusnak. Egyik magyarázat szerint (és ez tekinthető legvalószínűbbnek) ez a „békés lakosságcsere” egyezmény keretében valósult meg, amely a Milošević és Tuđman közti megegyezés részét képezte. Tuđman több alkalommal is kifejtette, hogy a „humánus áttelepítés” intézményét részesítené előnyben a háború migráció helyett. A szerb szakirodalom gyakran kiemeli a kölcsönös megegyezést, lakosságcsereként titulálva a mintegy 34.000 szerbiai horvát áttelepülését (ANTONIJEVIĆ 2004), bár a szerzők ezt leggyakrabban konkrét dokumentummal, hivatkozással nem támasztják alá.

A szerémségi Gibarac horvát menekültjeivel ellentétben Letnica és környékének lakói egy teljesen eltérő közegbe érkeztek. Azokra a területekre irányították őket, melyeket néhány hónapja foglaltak vissza a szerb erőktől Nyugat-Szláviában Slatinától délre. Legtöbbször ezek a települések szinte teljesen üresek voltak (a szerbek mind elmenekültek, horvátok pedig vagy nem is laktak egyes helyeken, vagy őket a szerb szabadcsapatok korábban elűldözték, illetve meggyilkolták). Felégetett, kifosztott településeken kellett újakezdeni az életet.

Az integrációjuk is attól függött, hogy milyen településre, és hogyan kerültek. Több helyütt ők alkotják a többséget (Voćin, Čeralije), máshol keveredve a helyi horvátokkal (Đulovac) vagy a közép-boszniai háborús migránsokkal (Bastaji). A helyi lakosokkal való összeütközésük

mindenhol megtörtént. A konfliktusok oka legtöbbször a tisztázatlan tulajdonviszonyokból és az eltérő szocializációból adódik. A helyben maradt vagy visszatérő szerbekkel nincsenek konfliktusaik, ugyanis Letnicában kifejezetten jó viszonyuk volt a szomszédos Grnčar és Vrbovac szerb lakosaival (gyakori volt a komasági viszony közöttük, mely a vérségi rokonságot követően szorosabb kapcsolat kifejeződése volt) (DUIJZINGS 2000). Ezt a kapcsolati hagyományt nyugat-szlavóniai letelepedési területükön is őrzik, bár itt a szerbek erősen megfogyatkozott létszáma miatt nagyon ritka köztük a közvetlen kontaktus, házasság vagy bármely más erősebb családi jellegű kötelék kiépítése.

A szerb–albán konfliktus nyílt fegyveres harccá válásával 1998-ban a helyben maradt letnicai és környékbeli horvátság (ez kb. 25-30%-a lehetett a teljes lakosságnak) is elhagyta a vidéket. Őket a Petrinja melletti Dumačában található menekülttáborban helyezték el, ahol nagy részük a mai napig él (bár a menekültbarakkok helyett már az állam segítségével épített házakban). A falvakban így szinte nem maradt senki, csak nagyon idősök, elsősorban asszonyok. Ennek ellenére nagyobb egyházi alkalmakkor a helyi albán plébános (mivel Szabadkán végezte a papi szemináriumot, tehát horvátul kiválóan beszél) tart horvát misét, melyre a régebben Letnicában lakó, így horvátul is jól tudó katolikus albánok is eljárnak.

Az említett helyi albán katolikus plébános saját elmondása szerint visszavárják a kitelepülteket, akiknek házaik (különösen Letnicán kívül) üresen állnak kifosztva (először a szerbek, majd az albánok fosztogattak). Néhány házat eladtak helyi albánoknak, néhányban pedig a macedóniai konfliktus alatt ide menekülő muszlim albánok laktak, akik már nem szeretnének visszaköltözni korábbi lakhelyükre. Ők részben az eredeti tulajdonosok tudtával és beleegyezésével laktak az ingatlanokban, részben pedig házfoglalók. Az elhagyott falurészekben a környékbeli albán pásztorok és állattartók tartják jószágaikat, szénájukat. A visszatelepülés véleményem szerint nem elképzelhető, csak egyesek fognak élni a lehetőséggel, és csakis akkor, ha a kifosztott ingatlanjaikat a visszaköltözésért cserébe felújítja a koszovói állam (OSCE 2011). Ez is feltehetően csak néhány évig (kötelezően vállalt ideig) fogja ott tartania a „visszatérőket”, amíg nem értékesítik sikeresen a felújított ingatlanjaikat. Bár a helyi kutatás alapján úgy tűnik, nem nagyon van betelepítési/betelepülési szándék az albánok részéről egy meglehetősen elzárt, csak a templomig aszfaltúttal ellátott település benépesítésére (Vrnežbe, Vrnaukolóba és Šašaréba nem vezet aszfaltozott út, így azok járművel esetenként megközelíthetetlenek).

A Horvátországba települt közösségek társadalmilag meglehetősen passzívnak mondhatóak. Nincs készletük a hagyományok, a koszovói múltjuk emlékeinek megőrzésére, közösségi összefogásra (csak egy-két szerényebb próbálkozás született, pl. Facebook oldal letnicai-horvát szótárral). A horvát standard nyelvtől nagyon is eltérő nyelvüket nagyon gyorsan felejtik el az áttelepülők, a gyerekek már nem is tanulják meg szüleiktől. A gyermekszám is

csökkent, az áttelepüléskor az átlag 4 és 5 között volt családonként, míg napjainkban jellemzően inkább 3 körül van. Érdekes, hogy a letnicaiakat főleg Voćinba telepítették, mely szintén egy fontos búcsújáráshely Horvátországnak. Ez a telepítési terv része volt, és a koszovói, szinkretista elemekkel sűrűn megtűzdelt katolicizmus Mária-tiszteletének egyes elemei átvivődnek az új földrajzi közegbe (áldozati állat, fogadalmak stb.). A vallás, mint fő társadalmi szervezőerő a Horvátországba meneküléssel folyamatosan megszűnt, itt kezdődött meg a csoport modernizálódása, azonban a szekuláris társadalmi modelltől még jelenleg is nagyon messze állnak.

A koszovói horvátok Nyugat-Szlavóniába településével jelentős mértékben megerősödött a horvát identitási elem. Ez párhuzamosan zajlott a katolicizmus, mint identitásképző erő leértékelődésével, bár maga a katolikus egyház és a vallási hovatartozás súlya az önmeghatározásban még a horvát átlaghoz képest is jelentős. A betelepítéssel a társadalmi hierarchiában meghatározó klánok, nemzetségek szerepe átértékelődött, a gazdasági (és részben politikai) érdekképviselő csoportjai felé tolódott el. A többgyermekes családmodell a Horvátországba telepítést követően jelentős mértékben átalakult, bár az átlagos gyermekszám még mindig a horvát átlag feletti. A legnagyobb különbségeket a telepítés céltelepüléseinek típusai generálták. Ebben is elsődleges szerep jutott a migrációs csoportok homogén, vagy más csoportokkal való keveredésének. A lokális identitás elemei megőrizték egyes koszovói jellemzőiket, és a 30-40 évesnél idősebb generációk számára a „koszovói horvátok” státusza továbbra is megmaradt. A fiatalabbak (elsősorban a már itt születettek) a társadalmi integrációjának és regionális kötődésének kialakulását akadályozza még meglévő, de leépülőben lévő koszovói identitásuk, ugyanakkor helyi, regionális (nyugat-szlavóniai) identitásuk nem alakult ki. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a kvázi őslakos fiatalabb generációkban a helyi kötődés (amennyiben a magas munkanélküliség hatására nem költöznek el) erősebb, mint a háború előtti generációkhoz tartozó szüleiké. A koszovói csoport „endemizmusa” áttevődött új környezetükre is, napjainkig is dominálnak például a belső házasságok. Mentálisan tehát jóval közelebb érzik magukhoz a koszovói horvátok másik letelepedési helyszínét (a mintegy 170 km-re elhelyezkedő koszovói horvát többségű Dumačét), mint a közvetlen környezetükben elhelyezkedő nem koszovói telepes falvakat.

Az áttelepített csoportok különleges típusát alkotják a Voćinba költöztetett koszovói horvátok, akiknek a többsége Letnica településről származik. Itt a tervszerű telepítésben figyelembe vették, hogy mind a kiinduló, mind pedig a fogadó település Mária-zarándokhely. Itt egy speciális helyi identitáselemet sikerült átültetni a befogadó területre, a háború után támogatva ezzel a zárandokhely újraélesztésének a folyamatát. E folyamat eredményeként a migráció előtti egyes speciális balkáni (koszovói) zárandoklati elemek megjelentek az új migránsokat befogató

területen is és a lokális identitás (a többi, nem zárandokhelyként megjelenő környező céltelepüléshez képest eltérő) identitás egy átvitt és újraértelmezett formája jelent meg.

A közösség mélyebb megismerése során olyan társadalmi mintákat láthatunk, melyek minden lakosságsere, tömeges migráció kapcsán tetten érhetőek, de minden esetben kiegészülnek speciális elemekkel. A kutatásból kiviláglik, hogy a kibocsátó és fogadó területek közti különbség erős befolyásoló tényező, illetve, hogy a közösségek tradicionális keretből való kikerülésekor csakis a modernizáció olyan útjai járhatóak, melyek az eredeti lakhely prognosztizálható folyamataitól jelentős mértékben eltérnek. A horvát esetenél szembevetve az egyház szerepe, különösen a letnicei példánál, ahol a búcsújáráshelyi státusz is átöröklődött. Jelentős kérdés továbbra is, hogy a megváltozott családmodell (kevesebb gyermek vállalása) mennyiben a modernizáció, és mennyiben a már modernizálódott „szerzett” új közeg hatása, amely mint láthattuk, nem befolyásolja a társadalmi modernizáció minden elemét. Ez a kutatás is megmutatta, hogy a népszámlálás etnikai adatai mögött hányféle etnokulturális minőséget fedezhetünk fel, és mennyi árnyalata is létezhet egy nemzeti színezetnek, esetenként függetlenül attól is, hogy a jelenleg eltérő lokális és regionális identitási elemekkel rendelkező közösségek akár ugyanazon háborús migráns csoport részét alkotják.

6. Irodalom

- ANTONIJEVIĆ, N. (2004): „Stanovništvo hrvatske nacionalnosti na Kosovu – Janjevci” *Dijalog povjesničara – istoričara* 9. 1.3.1. *Nacionalni identitet Hrvata i Srba*. 279–297. internetes elérhetősége: <http://www.cpi.hr/download/links/hr/7321.pdf> (2013. 12. 10.).
- ÁCS M. (2015): „A nőnevelés intézményeinek kiépülése és fenntartása a Dunamelléki Református Egyházkerületben 1948-ig.” *Acta Szekszárdiensium: Scientifíc publications* 18 (1): 17–43.
- ÁCS, M. (2017a): *Calvinists in Baranya*. PC Publisher, Pécs.
- ÁCS, M. (2017b): *Még a kövek is... Nőnevelés a Felsőbaranyai Református Egyházmegye polgári leányiskolájában és internátusában (1916-1948)*. Publikon, Pécs.
- ÁCS, M. (2017c): *Reformátusok Baranyában*. Pannon Castrum Kiadó, Pécs.
- ÁCS, M. (2017d): *Reformierte in der Baranya*. Pannon Castrum, Pécs.
- ÁCS, M. (2021): „Az Országos Református Nőszövetség indulásának körülményei (1943–1944).” *Per Aspera ad Astra: A Pécsi Tudományegyetem Művelődés- és Egyetemtörténeti Közleményei* 8. 24–49.
- BABIĆ, D. (2010): *Etnonacionalizam i rat u Hrvatskoj – Teorijski aspekti i istraživanje međunacionalnih odnosa u lokalnim zajednicama*. Plejada, Zagreb.
- BALIJA, M. (2019): „Iseljavanje iz Hrvatske – Razvojno ili sigurnosno pitanje.” *Podravina*. 18 (35): 105–121.
- BALTA, I. (2001): „Kolonizacija istočne Hrvatske u Drugom svjetskom ratu.” *Časopis za suvremenu povijest*. 33 (2):387–408.

- BARIĆ, N. (2005): *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1991.–1995.* Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.
- BERTIĆ, I. (ed.) (1987): *Veliki geografski atlas Jugoslavije.* Sveučilišna zaklada Liber. Zagreb.
- CRKVENČIĆ, I.–PEPEONIK, Z. (1993): „Zapadna Slavonija – razvoj narodnosnog sastava”. *Društvena istraživanja*, 2 (2-3): 335–364.
- CVIJIC, J. (2013): *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje: Osnove antropogeografije. Drugo uređeno izdanje.* Narodna biblioteka Srbije, Beograd.
- ČAPO ŽMEGAČ, J. (2002): *Srijemski Hrvati — Etnološka studija migracije, identifikacije i interakcije.* Durieux, Zagreb.
- ČUBRILOVIĆ, V. (1937): „Iseljavanje Arnauta.” In: Čović, B. (ed.): *Izvori velikosrpske agresije. Rasprave, dokumenti, kartografski prikazi.* Školska knjiga, 1991. 106–124.
- DUGANDŽIĆ-PAŠIĆ, M. (2010): *Croatians in Chicagoland. Images of America.* Arcadia Publishing, Chicago.
- DUIJZINGS, G. (1995): „Egzodus iz Letnice – Hrvatske izbjeglice s Kosova u Zapadnoj Slavoniji.” *Nar. umjet.* 32 (2): 129–152.
- DUIJZINGS, G. (2000): *Religion and the politics of identity in Kosovo.* C. Hurst and Co. London.
- FÉNYES E. (1836–1840): *Magyarország s a hozzá kapcsolódó tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben*, V.–VI. kötetek. Trattner-Károlyi. Budapest.
- FRASER, A. (2006): *A cigányok.* Osiris, Budapest, 239–242.
- GLAMUZINA, N.–FUERST-BJELIŠ, B. (2015): *Historijska geografija Hrvatske.* Sveučilište u Splitu.
- HALILOVIĆ, H. (2013): „Research and conceptualization of forced migrations in the Western Balkans.” In: Rašidagić, E. K.– Vajzović, E.: *Media between freedom and dependence. Media and political elites in context of refugees and IDPs in Bosnia and Herzegovina and Serbia.* Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu Institut za društvena istraživanja. Sarajevo, 19–32.
- HERCZEG E.–PAP N. (2004.): „A szlovén-olasz határ menti együttműködés sajátosságai.” In: Pap N.–Végh A. (szerk.): *IV. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia – A Kárpát medence politikai földrajza*, Pécs, 191–198.
- JEŽIĆ, M. (1992): „Nešto kulturoloških Razmišljanja o regionalizmu u Hrvatskoj i Europi.” *Društvena Istraživanja* 1 (1): 13–24.
- JONJIĆ, T. (2000): *Hrvatska vanjska politika 1939–1942.* Libar, Zagreb, poglavlje IV. Hrvatska između sila osovine, 485–636.
- JUHÁSZ J.–MÁRKUSZ L.–TÁLAS P.–VALKI L. (2003): *Kinek a békéje? – Háború és béke a volt Jugoszláviában.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 49–52.
- JURKOVIĆ, I. (1994): „Status njemačke nacionalne manjine i udio njene imovine u Ostvarenju agrarne reforme i savezne kolonizacije (1994–1948) ili ogleđni primjer fenomena isključivosti.” In: Reichenberg (ed.): *Nijemci u Hrvatskoj jučer i danas.* Njemačka Zajednica, Zagreb. 107–117.
- KARAKAŠ OBRADOV, M. (2012): „Migracija mađarskog stanovništva na Hrvatskom području tijekom drugog svjetskog rata i neposredno poslije”. *Tokovi Istorije*, 1. 87–105.

- KITANICS M. (2014): *A Magyarországra irányuló horvát migráció a 16–18. században*. PhD értekezés, PTE Földtudományok Doktori Iskola. 182. internetes elérhetőség: <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/15044> (letöltés 2021. augusztus 21).
- KLEMENČIĆ, MA. (2000): „Prostovoljne in prisilne migracije kot orodje spreminanja etničke strukture na območju držav naslednic nekdanje Jugoslavije” In: Jesih, B. (ed.): *Rasprave in gradivo*, 36/37, Inštitut za narodnostna vprašanja, Institut for ethnic studies. Ljubljana, 145–173.
- KLEMENČIĆ ML. (1993): „Croatia – Past and Present Location, Position, Territory, Borders, Regions.” *Acta geogr. Croat.* 28: 23–38.
- KOCSIS K. (1991): „A Kárpát-Balkán régió változó etnikai-vallási arculata.” *Földrajzi Közlemények*, 115 (39): 165–189.
- KOCSIS K. (1993): *Jugoszlávia – Egy felrobbant etnikai mozaikok esete*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- KOCSIS K. (2003): *Horvátország pannon területeinek etnikai térképe*. MTA Földtudományi Kutató Központ, MTA Kisebbsékkutató Intézet. Bp.
- KOCSIS K. (ed.) (2007): *South Eastern Europe in Maps*. Geographical Research Institute, Hungarian Academy of Science, Budapest.
- KOCSIS K.–BOGNÁR A. (2003): *Horvátország pannon területének etnikai térképe - Etnička karta panonskog prostora Hrvatske - Ethnic Map of Pannonian Territory of Croatia 1941, 1991, 2001* (1:400 000), MTA FKI – MTA KKI, Budapest.
- KOCSIS K.–KICOŠEV, S. (2004): *A Vajdaság mai területének etnikai térképe - Etnička karta današnje teritorije Vojvodine - Ethnic Map of Present Territory of Vojvodina 1941, 2002* (1:350 000), MTA FKI – MTA NEKI. Budapest.
- KURDULIJA, S. (1992): *Karta Republike Srpske Krajine*. internetes elérhetősége: http://theremustbejustice.files.wordpress.com/2013/08/karta_rsk.jpg (2013. 12. 12.).
- LÉPHAFT Á. (2011): „Szerb térnyerés a Vajdaságban.” *Közép-Európai Közlemények* 14-15 (3-4): 109–118.
- LÉPHAFT Á.–NÉMETH Á.–REMÉNYI P. (2014): Ethnic diversity and polarization in Vojvodina. *Hungarian Geographical Bulletin* 63. (2): 135–157.
- LORKOVIĆ, M. (1939 [2005]): *Narod i zemlja Hrvata – pretisak izdanja iz 1939*. Marjan tisak Doo. Split.
- MAGAŠ, D. (1997): „The Development of Geographical and Geopolitical position of Croatia.” *Geoadria*. 2.: 5–36.
- MESIĆ, M.–BAGIĆ, D. (2011): *Manjinski povratci u Hrvatsku – studija otvorenog procesa*. Ured Visokog povjerenika Ujedinjenih naroda za izbjeglice (UNHCR) – The UN Refugee Agency. Predstavništvo u Republici Hrvatskoj.
- МИЛОСАВЛЕВСКИ, С.–ТОМОВСКИ М. (1997): *Албанците во Република Македонија 1945–1991, Легислатива, политичка документација, статистика*. НИП „Студентски збор”, Скопје.
- OSCE MISSION IN KOSOVO (2011): *Kosovski Hrvati Opštine Viti/Vitina: Ugrožena zajednica*. Internetes elérhetőség: <http://www.osce.org/sr/kosovo/83791> (2013. 12.10).
- ÖRDÖGH T. (2019): „Szerbia politikai rendszere.” In: Koller B.–Ördögh T. (ed.): *Délkelet-Európa politikai rendszerei (1990–2017)*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 197–217.

- PAP N. (1998): „Centrifugális és centripetális erők az olasz államtérben.” In: Kukovecz, Gy. (ed.) *La Méditerranée et l'Europe: histoire et politique*. JATE Press Kiadó Szeged, 175–186.
- PAP N. (2018): „A Balkán változó politikai keretei, a határok rendszere.” In: Péntes J. (szerk.): *Falu – város – periferia: határon innen és túl*. Süli-Zakar István professzor emlékére. Didakt, Debrecen, 151–160.
- PAP N. (2020): *Kapcsolati terek és helyek - Magyarország és a Balkán*. PTE TTK Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs.
- PETROVIĆ, R. (1987): *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*. Istraživačko izdavački centar SSO Srbije Beograd 38–40.
- PILAR, I. (pseud) L. V. SÜDLAND (1918): *Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Uebersichtliche Darstellung des Gesamt – Problems*, Wien.
- POKOS, N. (2009): „Demografske promjene na bivšim okupiranim područjima Republike Hrvatske između 1991. i 2001. godine.” In: Živić, D.–Žebec, I. (ed): *Demografski kontekst i sociokulturne posljedice hrvatskoga domovinskog rata*. Biblioteka Zbornici, knj. 35. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar - Područni centar Vukovar, Zagreb–Vukovar, 13–27.
- POKOS, N.–ŽIVIĆ, D. (2004): „Demografski gubici tijekom domovinskog rata kao odrednica depopulacije Hrvatske (1991–2001).” *Društvena istraživanja*, 72–73: 727–750.
- RADAN, M. (2002): „Odnos karaševskih intelektualaca s kraja XIX i prve polovine XX veka prema etničkom poreklu Karaševaka.” *Temišvarski Zbornik* 2002/3. 229–242.
- RADIĆ, S. (1908): *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*. Reprint – Biblioteka Demografsko povijesne studije. Consilium, Zagreb.
- RAŠIDAGIĆ, E. K. (2013): P”ssues in research of phenomena of forced migrations and links between media and politics in the Western Balkan countries.” In Rašidagić, E. K.–Vajzović, E. (eds.): *Media between freedom and dependence. Media and political elites in context of refugees and IDPs in Bosnia and Herzegovina and Serbia*. Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu Institut za društvena istraživanja. Sarajevo, pp. 11–18.
- REGAN, K. (ed) (2003): *Hrvatski povijesni atlas*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb.
- REICHENBERG, B. G. (1994): „Kulturno povijesni identitet Nijemaca u Hrvatskoj.” In: Reichenberg B. G. (ed.): *Nijemci u Hrvatskojučer i danas*. Njemačka Zajednica, Zagreb. 3–21.
- REMÉNYI P. (2009): „A Nyugat-Balkán határai és települési, regionális sajátosságai.” In: Kobilka I.–Pap N. (szerk.): *A Nyugat-Balkán*. MK KBH, Budapest, 65–111.
- REMÉNYI P. (2010): „Some aspects of demographic consequences of the breakup of former Yugoslavia.” In: Tarrósy I.–Milford S. (eds.): *The Western Balkans: Lessons from the Past and Future Prospects – A View from the Danube Region*. Publikon Kiadó, Pécs, 41–54.
- REMÉNYI P. (2011a): „An Emerging Border of an Emerging State? The Case of the IEBL and the Republika Srpska of Bosnia-Herzegovina.” *EUROLIMES* 11: 129–141.
- REMÉNYI P. (2011b): „Borders, Settlement Structure and Regional Issues in the Western Balkans” In: Kobilka I.–Pap N. (eds.): *The Western Balkans: European perspective and tradition*. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Hungary, Budapest, 155–230.
- REMÉNYI P. (2012): „The statehood of Bosnia-Herzegovina according to the Hartshorne model.” *Historia Actual Online* 27: 129–140.

- ROGIĆ, V. (1995): Historische Geographie Kroatiens. In: Budak, N. (Hrsg.): *Kroatien. Landeskunde-Gesichte-Kultur-Politik-Wirtschaft-Recht*. Wiesn-Köln, Weimar, 63–84.
- ROSIERE, S. (2005): „Ethnic cleansing in Europe: An obstacle to continent’s reconciliation.” In: Gosar, A.: *Globalizirana Evropa, Globalized Europe*. Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče. Knjižnica Annales Majora Koper, 165–172.
- SAJTI A. E. (2010): *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918–1947*, Novi Sad, 168–171; 280–281.
- SALAJ, B. (2003): „Critical Reflections About Relations Between Homeland and Diaspora.” In: Šakić, V.–Duncan, H.–Sopta, M. (eds.): *Immigrants and homeland*. Biblioteka Zbornici – Book 20. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 93–102.
- SOKCSEVITS D. (2000): „A horvát nemzettudat fejlődése (XVIII–XX. század).” *Pro minoritate* 2000 (Nyár): 25–30.
- SOKCSEVITS D. (2004): *Magyar múlt horvát szemmel*. Kapu könyvek, Budapest.
- SOKCSEVITS D. (2011): *Horvátország – A 7. századtól napjainkig*. Mundus Novus, Budapest.
- ŠIMONČIČ-BOBETKO, Z. (1997): *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918-1941*. Hrvatski Institut za Povijest i AGM, Zagreb.
- TELEKI P. (1934 [2000]): „A nemzetiségi kérdés a geográfus szemszögéből.” In: Teleki P.: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerkesztette: Ablonczy B. Osiris, Budapest, 133–154.
- TOPALOVIĆ, D. (2000): BALKANSKA EUROPA. Diorama. Zagreb. 47–49.
- UROŠEVIĆ, A. (1933): „Katolička Župa Crna Gora u Južnoj Srbiji (LetničkaŽupa)”. *Glasnik škopskog naučnog društva (Skoplje)* XIII: 159–170.
- UROŠEVIĆ, A. (1935 [1993]): „Gornja Morava i Izmornik.” Reprint kiadás. Jedinstvo, Priština, az eredeti megjelenés helye: *Srpski etnografski žbornik*, Srpska Kraljevska Akademija knjiga LI. Podserija: Naselja i poreklo stanovništva, knjiga 28. Beograd.
- VACULIN, J. (2008): *Emigracija Čeba u Hrvatsku i njihova poslijeratna reemigracija*. Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, Nr. 2., 117–124.
- VAJZOVIĆ, E. (2013): *Media between freedom and dependence. Media and political elites in context of refugees and IDPs in Bosnia and Herzegovina and Serbia*. Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu Institut za društvena istraživanja. Sarajevo, 11–18.
- VÉGH A. (2006): *Horvátország 1945 utáni etnikai térszerkezet-változásai*. Balkán Füzetek 4: pp. 42–56.
- VÉGH A. (2009): „Horvátország, reformáció, magyarság (történeti földrajzi vázlat).” In: M. Császár Zs.–Szalai G. (szerk.): *Kálvin–Magyarság–Európa: Nemzetközi multidiszciplináris konferencia*, IDRResearch Kft.–Publikon, Pécs, 125–129.
- VÉGH A. (2014): „Társadalmi reintegrációs kérdések a poszt-háborús horvátországi Krajínák területén.” In: Reményi P. (szerk.): *Állam- és nemzetépítés a Nyugat-Balkánon*. IDRResearch Kft.–Publikon, Pécs, 25–46.
- VÉGH A. (2017): *A horvát-magyar kapcsolatok aktuális kérdései*. Habilitációs tézisek, http://foldrajz.ttk.pte.hu/files/doktori-iskola/dokumentumok/Vegh_tezisek_habil.pdf (letöltés: 2021. 08. 19.).
- VOJAK, D. (2013): *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918–1941. Romsko nacionalno vijeće – Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj*. “Kali Sara”, Zagreb.

- YAMAMOTO, A.–PAP, N.–KITANICS, M.–AKIYAMA, S.–SOKCSEVITS, D.–KIMURA, D.–MOMOSE, R.–BÍRÓ, L.–REMÉNYI, P.–YAMAZAKI, S. (2017): *A History of East Central Europe and the Balkans: Migrations and regions*. Tosui Shobo Publishers, Tokió.
- ŽIVIĆ, D.–TURK, I. (2012): „Demografske posljedice hrvatskoga Domovinskog rata u Zapadnoj Slavoniji.” In: Miškulin, I.–Barać, M. (ed.): *Srpska pobuna u Zapadnoj Slavoniji 1990–1995*. Nositelji, institucije, posljedice Slavonski Brod–Zagreb: Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje; Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 239–258.
- ŽIVKOVIĆ, M. (2001): *Zapadna Slavonija, Okučansko–pakrački kraj – Regionalno-geografski pristup*. GEOGRAFSKO DRUŠTVO REPUBLIKE SRPSKE, POSEBNO IZDANJE BR. 7. BANJA LUKA.
- ŽULJIĆ, S. (1989): *Narodnosna struktura Jugoslavije i tokovi promjena*. Ekonomski institut, Zagreb, 61–75.
- ŽUPARIĆ-ILJIĆ, D. (2016): *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju*. Friedrich Ebert Stiftung, Zagreb. Elektronikus verzió: [855708.FES_Iseljavanje_web.pdf \(irb.hr\)](https://www.fes.org/855708/FES_Iseljavanje_web.pdf) (letöltés 2021. 08. 19.).
- ŽUPARIĆ-ILJIĆ, D.–BARA, M. (2014): „Unutrašnje i vanjske migracije u Hrvatskoj: povijesni i suvremeni kontekst.” In: Puljiz, V. et. al. (eds.): *Migracije i razvoj Hrvatske: Podloga za hrvatsku migracijsku strategiju*. Hrvatska gospodarska komora, Zagreb, 197–213.